

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Cilt: 3 | Sayı: 1 | Haziran 2017

[BAÜİFD]

**Journal of Balıkesir University
Faculty of Theology**

Volume: 3 | Issue: 1 | June 2017

ISSN: 2149-9969

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Balıkesir University Faculty of Theology

[BAÜİFD]

Cilt | Volume: 3 Sayı | Issue: 21

Yıl | Year: 2017 Haziran | June 2017

ISSN: 2149-9969

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına Prof. Dr. Muammer ERBAŞ
On behalf of Balıkesir University Faculty of Theology

Editör / Editor

Doç. Dr. Mustafa KOÇ

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Doç. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Dr. Öğr. Üyesi Esmâ SAYIN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Muammer ERBAŞ (Başkan, BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Mustafa KOÇ (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Savaş KOCABAŞ (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Recep ÖNAL (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYRAM (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Esmâ SAYIN (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Asem H. A. ABDELGHANY (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Hesham Moahmed Ibrahim MOTOWA (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Sekreteryâ / Secretariat

H. Kübra ÖZUSTA

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi / Executive Office and Correspondence Address

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinkçiler Mah. Soma Cad. Merkez/Balıkesir

Telefon: 0 266 249 61 79 • **Faks:** 0 266 239 87 46

E-posta: balikesirilahiyatdergisi@gmail.com

Web: http://www.balikesir.edu.tr

Yayın Türü / Publication Type

Sürelî Yayın / Periodicals

Yayın Periyodu / Publication Period

Altı ayda bir (Haziran-Aralık aylarında) yayınlanır

Published biannually, June – December

Yayıncı / Publisher

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Basım Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date

Ankara, Aralık - December 2016

Baskı Hazırlık/Printed by: Detay Yayıncılık, Adakale Sokak No: 14/1-5 Kızılay-Ankara 312.434 0949, e-posta: detayyay@gmail.com

BASKI/CİLT: Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi: 1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1 İskitler-Ankara

Tel: (0312) 229 99 28, Sertifika No: 26649

Bilim Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board

Abdurrahman KURT, Prof. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Abdülhamid BİRİŞİK, Prof. Dr.
(Marmara Üniversitesi, Türkiye)

Abdülkerim BAHADIR, Prof. Dr.
(Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Türkiye)

Âdem KORUKÇU, Doç. Dr.
(Hitit Üniversitesi, Türkiye)

Ahmet Nedim SERİNSU, Prof. Dr.
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Ahmet ALBAYRAK, Doç. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Ahmet ALİBASİC, Prof. Dr.
Sarajevo University, Bosna Hersek)

Ahmet Saim KILAVUZ, Prof. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Ali AYTEN, Prof. Dr.
(Marmara Üniversitesi, Türkiye)

Ali KAYA, Prof. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Anja ZALTA, Prof. Dr.
(University of Slovenia, Slovakia)

Banu GÜNER, Dr. Öğr. Üyesi
(Marmara Üniversitesi, Türkiye)

Bedreddin ÇETİNER, Prof. Dr.
(Marmara Üniversitesi, Türkiye)

Cağfer KARADAŞ, Prof. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Celil KİRAZ, Doç. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Fahri ÇAKI, Doç. Dr.
(Balıkesir Üniversitesi, Türkiye)

Farid ALATAS, Prof. Dr.
(National University of Singapore,
Singapur)

Fatih TOKTAŞ, Doç. Dr.
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Fatih YAVUZ, Dr. Öğr. Üyesi
(Balıkesir Üniversitesi, Türkiye)

Habil ŞENTÜRK, Prof. Dr.
(Uşak Üniversitesi, Türkiye)

Hamit ER, Prof. Dr. (İstanbul
Üniversitesi, Türkiye)

Hasan KAPLAN, Prof. Dr.
(İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye)

Himmet KORUR, Prof. Dr.
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Hossein GODAZGAR, Prof. Dr.
(Al Maktoum Higher Education
College, İskoçya)

Hüseyin ESEN, Prof. Dr.
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

İbrahim GÜRSES, Doç. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

İlhami GÜLER, Prof. Dr.
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

İsmail SAĞLAM, Prof. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

James L. COX, Prof. Dr.
(University of Edinburgh, İskoçya)

Mehmet AKBAŞ, Doç. Dr.
(Artuklu Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet Akif KILAVUZ, Prof. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet ALTUNTAŞ, Dr. Öğr. Üyesi
(Bozok Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet BAYYİĞİT, Prof. Dr.
(Balıkesir Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet DİLEK, Dr. Öğr. Üyesi
(Akdeniz Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet EVKURAN, Prof. Dr.
(Hitit Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet ŞEKER, Prof. Dr.
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet YALAR, Prof. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet TÜRKERİ, Prof. Dr.
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Muhammed TASA, Prof. Dr.
(Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Türkiye)

Muhsin AKBAŞ, Prof. Dr.
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Muqtedar KHAN, Prof. Dr.
(University of Delaware, İran)

Murat ÖZKUL, Dr. Öğr. Üyesi
(Balıkesir Üniversitesi, Türkiye)

Musa MUSAİ, Prof. Dr.
(Tedova State University, Makedonya)

Mustafa KARA, Dr. Öğr. Üyesi
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye)

Mustafa ÖZEL, Prof. Dr.
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Mustafa ÖZTÜRK, Prof. Dr.
(Marmara Üniversitesi, Türkiye)

Mustafa YILDIRIM, Prof. Dr.
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Orhan YILMAZ, Dr. Öğr. Üyesi
(Bozok Üniversitesi, Türkiye)

Osma MOUSA, Doç. Dr.
(Menoufia University, Mısır)

Ömer DURLU, Prof. Dr.
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Ramazan BİÇER, Prof. Dr.
(Sakarya Üniversitesi, Türkiye)

Recep CİCİ, Prof. Dr.
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Saffet KÖSE, Prof. Dr.
(Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye)

Seyid SHTERİN, Prof. Dr.
(King's College London, University
of London, İngiltere)

Süleyman AKKUŞ, Prof. Dr.
(Sakarya Üniversitesi, Türkiye)

Tevfik YÜCEDOĞRU, Prof. Dr.
Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yılda iki kez yayımlanan akademik uluslararası hakemli bir dergidir. BAÜİFD'de yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın dili Türkçe olmakla birlikte diğer dillerde de yazılar yayımlanmaktadır. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları BAÜİFD'ye ait olup yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz. Yazıların yayımlanıp yayımlanmamasından derginin yayın kurulu sorumludur.

İçindekiler

1-3 Editörden

Makaleler

- [*Tefsir*]
Yunus Emre GÖRDÜK
7-41 Tabi'ûn Döneminde Önemli Bir Fakih-Müfessir:
Nâfi' Mevlâ İbn Ömer
(Biyografik Bir İnceleme)
- [*Tefsir*]
Hüseyin YAŞAR
İstanbul'un Fethinin Avrupa'daki Kur'an Araştırmalarına
Etkisi: Nikolaus Von Kues Örneği
- [*Din Psikolojisi*]
Mustafa KOÇ
43-66 Diasporik Yaşamın Psiko-Anatomisi – III: Müslüman-Türk
Göçmenlerin Dinsel Yaşamları Üzerine Nitel Bir Çalışma
- [*Tefsir*]
Abdullah BAYRAM
67-114 Kur'an ve Sünnetteki Değerler Sistemi Perspektifinden
Tâlim ve Terbiye Metodunun Analizi
- [*Arap Dili ve Belagatı*]
Asem H. A. ABDELGHANY
115-156 Emevî Halifelerinde Tevki' Sanatı

Kitap Tanıtımı

- [*Din Eğitimi*]
157-167 **Süleyman GÜMÜŞ**
Muhammed Âbid el-Câbiri, Arap Ahlakı Aklı

BAÜİFD

- 169-185 Yayın Kuralları
Dipnot ve Kaynakça Gösterimi

Contents

1-3 Editor's note

Articles

- [*Tafsir*]
Yunus Emre GÖRDÜK
7-41 An Important Faqih-Mufassir in the Tabi'un Period:
Nafi' Mawla Ibn Omar
(A Biographical Research)
- [*Tafsir*]
Hüseyin Yaşar
43-66 The Effect of Conquest of Constantinople to the Quran
Studies in Europe: Sample of Nikolaus Von Kues
- [*Psychology of Religion*]
Mustafa KOÇ
67-114 Psycho-Anatomy of the Diasporic Life-III: A Qualitative
Study on Turkish-Muslim Immigrants' Religious Lives
- [*Tafsir*]
Abdullah BAYRAM
115-156 Analysis of Instruction and Education Methods from the
Perspective of Values System in the Quran and Sunnah
- [*Arabic Language and Literature*]
Asem H. A. ABDELGHANY
157-167 The Signed Letters of the Umayyad Caliphs

Book Review

- [*Religious Education*]
Süleyman GÜMÜŞ
169-185 Mohammed Abed Al-Jabiri, The Arab Moral Mind [Al-aqel
al-akhlaki al-Arabi]

BAÜİFD

- 187-189 Publication Principles
Representation of Footnotes and Reference

Editörden / Editor's Note

Değerli Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BAÜİFD] okuyucuları, Rabbimize şükürler olsun ki Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi olarak her geçen gün Türk Teoloji araştırmalarına bilimsel katkı sağlamanın sevincini yaşıyoruz. Dergimizin beşinci sayısı ile tekrar sizlerin huzurunuzdayız.

2015 yılında 'uluslararası hakemli dergi' statüsüyle akademik yayın hayatına başlayan fakülte dergimiz, başta siz kıymetli okuyucularımız olmak üzere, hakem kurulu, yayın kurulu üyelerimiz ve dergimize akademik çalışmalarıyla önemli katkılarda bulunan akademisyen yazarlarımız sayesinde akademik yayıncılık hayatını devam ettirmektedir.

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin bu beşinci (2017, 3/1) sayısında da Teoloji alanındaki farklı bilim dallarına ait birbirinden değerli akademik ürünleri siz değerli okuyucularımızın hizmetine sunmaya çalıştık.

Bu ilgili sayımızda, her bir akademik ürünün kendi alanında oluşan uluslararası ve ulusal literatürüne önemli katkılar sağlayacağını umduğumuz beş telif makale ve bir kitap tanıtımı olmak üzere toplamda altı (n=6) akademik ürün yer almaktadır.

Yukarıda sözü edilen bu akademik ürünlerden ilk olarak *tefsir* bilim dalında “*Tabi’ün Döneminde Önemli Bir Fakîh-Müfessir: Nâfi’ Mevlâ İbn Ömer (Biyografik Bir İnceleme)*” başlığıyla tefsir bilminde özel bir şöhreti bilinmeyen Nâfi’ üzerine biyografik bir incelemeyi konu alan tefsir uzmanı Yunus Emre Gördük’ün makalesini bulacaksınız. Tefsir alanındaki biyografik çalışmalara katkı sağlamasını umduğumuz Gördük’ün bu çalışmasında, tâbiünden olan İslam bilgilerinin sonraki kuşaklar için ne kadar önem arz ettiğini görmek mümkündür.

İkinci olarak yine *tefsir* bilim dalında tefsir uzmanı Hüseyin Yaşar’ın “*İstanbul’un Fethinin Avrupa’daki Kur’an Araştırmalarına Etkisi: Nikolaus Von Kues Örneği*” başlıklı makalesi yer almaktadır. İstanbul’un fethinin Batı Hristiyanlı-

ğını ciddi olarak endişelendirdiğini vurgulayan makalede, haçlı seferleri döneminden bu yana İslam'ın Avrupa'ya açılımını engellemek isteyen Hristiyanların fetihten sonra Osmanlıların manevî kaynaklarını keşfederek onların ilerleyişine karşı kültürel tedbirler almayı düşündüklerinin altı çizilmiştir. Bu kapsamda fetih sonrası Kur'an konusunda yazılan eserlerden biri ve en önemlisi olan Nikolaus Von Kues üzerine analizlerin yapıldığı makalede, adı geçen bu kitabın 15. yüzyılın ikinci yarısında Batı'nın Kur'an anlayışını ve yorumunu göstermesi bakımından önemli bir örnek olduğu vurgulanmıştır.

Ayrıca alana ilişkin teorik ve ampirik diğer çalışmalarının yanı sıra son dönemde diaspora psikolojisi üzerine çalışmalarıyla da tanınan din psikoloğu Mustafa Koç tarafından *din psikolojisi* bilim dalında kaleme alınan “*Diasporik Yaşamın Psiko-Anatomisi – III: Müslüman-Türk Göçmenlerin Dinsel Yaşamları Üzerine Nitel Bir Çalışma*” başlıklı üçüncü makalede de, örneklem grubunda yer alan Müslüman-Türk göçmenlerin “dinsel yaşamları” üzerine elde edilen nitel bulgulara yer verilmiştir. Devam niteliği formatındaki bu araştırma konusuna ilişkin yapılan nitel analizler sonucunda; “(i) dinsel inançlarıyla ilgili olarak (a) Müslüman-Türk göçmenlerin hepsinin Allah inancının yanı sıra (b) ölüm ötesi yaşam inancına da sahip oldukları; (c) fatalist (yazgıcı) bir kader inancından daha çok bireysel sorumluluğu ön plana çıkartan bir kader inancı geliştirdikleri; (ii) dinsel pratikleriyle ilgili olarak ise (a) göçmen katılımcıların hepsinin dua ettiği; (b) hiç namaz kılmayan göçmenlerin namaz kılanlardan daha fazla olduğu; (c) göçmenlerin oruç, zekat, sadaka, kurban, hac ve umre gibi dinsel pratiklere ilişkin birbirinden farklı tutum ve davranışlar gösterdikleri; kısaca, bireyselleşme, çoğullaşma ve kültürleşme gibi faktörlerin de etkisiyle çok-kültürlü diasporik yaşamın, psiko-sosyo-antropo-teolojik içerikli kendine özgü bir ‘Müslüman diaspora dindarlığı’ formu ürettiği” gibi bulgular elde edilmiştir.

Öte yandan yine *Tefsir* bilim dalında “*Kur'an ve Sünnetteki Değerler Sistemi Perspektifinden Tâlim ve Terbiye Metodunun Analizi*” konusunu ele alan dördüncü makale, bir tefsir uzmanı olan Abdullah Bayram tarafından kaleme alınmıştır. Klasik usul tâlim ve terbiye metodunun din öğretimi ve eğitimindeki verimlilik ve motivasyon dinamikleri açısından analizinin yapıldığı makalede,

din öğretimindeki yeni /yenilenmiş yöntem arayışlarına katkılarının Kur'an ve Sünnetteki değerler sistemi ve eğitimi perspektifinden analizi amaçlanmıştır.

Son olarak *Arap dili ve edebiyatı* bilim dalında “*Emevî Halifelerinde Tevki' Sanatı*” başlıklı beşinci makale de, Arap dili uzmanı Asem H. A. Abdelghany tarafından kaleme alınmıştır. Emevî halifelerinin tevki' sanatının ele alındığı makalede, adı geçen bu sanatın bir yönüyle etkili, diğer yönüyle delilli ve ikna edici edebi bir hitap yapan belagat çeşitlerine ışık tutmaya çalışılmaktadır.

Ayrıca dergimizin kitap tanıtımı bölümünde *din eğitimi* bilim dalında akademik çalışmalar yapan genç akademisyen Süleyman GÜMÜŞ'ün Muhammed *Âbid el-Câbiri'nin 'Arap Ahlaki Aklı'* isimli kitap tanıtımına yer verilmiştir.

Sonuç olarak, dergimizin bu sayısına genel olarak bakıldığında, Türk Teoloji araştırmalarında önemli bir yere sahip olan *'tefsir, din psikolojisi, Arap dili ve belagatı, din eğitimi'* bilim dallarında yazılan toplamda altı (n=6) akademik ürünün yer aldığını görmekteyiz. Adı geçen bu çalışmaların ilgili bilim dallarında önemli birer boşluğu dolduracağını ümit ediyoruz.

Yayın ekibim adına dergi editörü olarak, öncelikle derginin tüm aşamalarında desteklerini esirgemeyen Balıkesir Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Kerim Özdemir'e ve İlahiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Muammer Erbaş'a teşekkür ediyorum. Ayrıca bilimsel çalışmalarıyla dergimize kıymetli katkıları olan akademisyen yazarlarımıza ve yayın kurulu üyelerimize de gönülden teşekkürü bir borç biliyorum.

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin bu beşinci sayısının (2017, 3/1), başta Türk Teoloji araştırmaları olmak üzere uluslararası alan literatürüne bereketler getirmesini temenni eder, değerli çalışmalarınızı, birikimlerinizi ve manevî desteğinizi beklediğimizi belirtmek isterim.

Altıncı sayımızda buluşmak ümidiyle efendim...

Doç. Dr. Mustafa KOÇ

Editör

[*Tefsir*]

TABİ'ÜN DÖNEMİNDE ÖNEMLİ BİR FAKÎH-MÜFESSİR: NÂFİ' MEVLÂ İBN ÖMER (BİYOGRAFİK BİR İNCELEME)

Yunus Emre GÖRDÜK*

ÖZET

Ebû Abdillâh Nâfi', sahâbeden Abdullah b. Ömer'in mevlâsı, yani azatlı kölesi ve öğrencisidir. Nâfi'in, Abdullah b. Ömer'i uzun yıllar boyunca adeta bir gölge gibi takip ettiği anlaşılmaktadır. İbn Ömer daha ziyâde fıkhi konularda derinleştiği için, Nâfi'den bize ulaşan rivâyetlerin yoğunlaştığı alan da fıkıh olmuştur. Tefsir ilminde özel bir şöhreti bilinmeyen Nâfi'in bu açıklamaları kimi zaman doğrudan Kur'an tefsiri olarak yapılmamışsa bile, fıkhi meselelerin ana kaynağı olan Kur'an âyetlerinin dolaylı birer tefsiri görevini icrâ etmişlerdir. Bu önemli açıklamaların müfessirler tarafından doğal olarak tefsirlere taşındığı görülmektedir. Bu bakımdan onu müfessir saymak da yanlış değildir. Biyografik makale türüne katkı sağlamasını umduğumuz bu çalışmada, tâbiünden olan ulemânın sonraki kuşaklar için ne denli önem arz ettiğini görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Fakîh, Müfessir, Tâbi'ün, Nâfi', İbn Ömer, Biyografi.

ABSTRACT

An Important Faqih-Mufassir in the Tabi'un Period: Nafi' Mawla Ibn Omar (A Biographical Research)

Abu Abdillâh Nafi' is mawla of Abdullah b. Omar (He is the son of Khalifa Omar and the one of leaders of sahabets), that is, the liberated slave and his student. It is understood that Nafi' followed Abdullah b. Omar like a shadow for many years.

* Doç. Dr.; Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi,
[e-posta: yunusemre.gorduk@gmail.com]

As Ibn Omar deepened more deeply in the fields of fiqh, the field of narrations that we have received from Nafi has become fiqh. These explanations of Nafi, whose special reputation is not known in the knowledge of tafsir, are sometimes not made directly as Qur'anic tafsir. Nevertheless, his explanations have implicitly served as an indirect tafsir of the verses of the Qur'an, the main source of jurisprudential affairs. Naturally, these important statements are seemed to have been carried by the mufassirs into the tafsir sources (books). In this respect, it is not wrong to regard him as a mufassir. In this study which we hope to contribute to the biographical article; it is possible to see how important the tabi' scholars for the next generations.

Keywords: Faqih, Mufassir, Tabi'i, Nafi', Ibn Omar, Biography.

Giriş

Biyografik çalışmalar, genelde bütün akademik alanlar için, özelde ise sosyal bilimler ve özellikle de İslami ilimler açısından büyük önem arz etmektedir. Zira çoğu zaman, kaynaklarımızda sıklıkla zikredilen birçok isimle ilgili derli toplu ve detaylı bilgiye ulaşmak mümkün olmamaktadır. İslâmî ilimler literatüründe, her ne kadar şahıslar hakkında bilgi veren tabakât ve ricâl kaynakları başlı başına bir edebiyat oluşturuyorsa da, telif edildikleri zaman diliminin şartlarına göre, muhtevaya dâhil edilen her şahıs hakkında ulaşılabildiği ölçüde, bazen ancak bir iki satır kadar bilgi verilebilmiştir.

Günümüzde ise İslâmî ilimlere dair -tahkiki ve baskısı yapılmış- hemen her esere, eskiye nazaran çok daha kısa bir zamanda ve daha etkin bir şekilde ulaşabilme imkânı mevcuttur. Bu bakımdan şahısların biyografilerinin konu edildiği çalışmaların da daha detaylı bir şekilde yapılabilmesi mümkün hale gelmiştir. Nitekim bellibaşlı meşhur kaynaklardaki bilgilerin ötesine geçilerek, onlara nisbeten kenarda köşede kalmış sayılabilecek pekçok eserde yer alan ve sonuç itibarıyla bir yapbozun parçaları misali birbirini tamamlayan bilgilere ulaşılması artıkeskisi kadar zor değildir. Müteferrik bilgilerin derlenip toplandığı biyografik makale çalışmaları böylesine önem arz ederken, bu alandaki çalışmalar bakımından zengin olduğumuzun söylenmesi ise oldukça zordur.

*Diyanet İslam Ansiklopedisi'*nde Nâfi' ile ilgili kısa ve öz bilgi veren "Nâfi'" maddesi İbrahim Hatipoğlu tarafından kaleme alınmış ve 2006 yılında basılan 32. ciltte yer almıştır. Halis Aydemir'in *Rivâyetlerin Olasılığı Teorisi Işığında Nâfi' Mevlâ İbn Ömer* adlı eseri, bu zât hakkında yapılmış olan ilk müstakil kitap çalışmasıdır (Emin Yayınları, Bursa, 2008). Tarafımızdan yapılan ve Nâfi'" in tefsir literatürüne olan katkısını bütün detaylarıyla ele almaya gayret ettiğimiz çalışma ise ikinci müstakil geniş çaplı eser olarak *Tâbi'ün Döneminde Kur'an Tefsiri-Nâfi' Mevlâ İbn Ömer Örneği-*, adıyla yayınlanmıştır (Siyer Yayınları, İstanbul, 2017). Söz konusu kitap çalışmamızın ilgili bölümünden istifadeyle hazırlanmış olan bu makalede, kaynakların elverdiği imkân ölçüsünde, Nâfi'" in biyografisine dâir kapsamlı bir incelemenin ortaya konması hedeflenmiştir.

Nâfi'" in Kimliği ve Hayatı İle İlgili Bilgiler

Hicrî 30/650-51 yıllarında doğduğu tahmin edilen, "Ebû Abdillâh" künyesiyle bilinen ¹ Nâfi' b. Hürmüz² (Sercis³ veya Kâvus⁴) el-Kureşî el-Adevî⁵ el-Medenî,⁶ Abdullah b. Ömer'in (v. 73/ 693) azatlı kölesi idi. Fars veya Berberî

¹ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâşimî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990, V, 342; İbn Ebî Hayseme, Ebûbekir Ahmed Züheyr b. Harb, *Tarîhu'l-Kebîr (Tarîhu İbn Ebî Hayseme)*, el-Fârûku'l-Hadîse Kitabevi, Kahire, 2006, II, 215; İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed, *Fethu'l-Bâb fî'l-Künâ ve'l-Elkâb*, Mektebetü'l-Kevser, Riyad 1996, s. 464.

² İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Tarîhu Dimaşk* Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, LXI. 427; el-Mizzî, Cemalüddin Ebu'l-Haccac Yusuf, *Tebzîbü'l-Kemal fî Esmâi'r-Rical*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1980, XXIX, 298; Nevevî, *Tebzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut trz., II, 123.

³ Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmail b. Salâh (v. 1182/1768), *Sübülü's-Selâm*, y.y., trz., II, 465; Hatipoğlu, İbrahim, "Nâfi'", *DİA*, Ankara 2006, XXXII, 286.

⁴ el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 298; Nevevî, *Tebzîbu'l-Esmâ*, II, 123.

⁵ İbn Mencûye, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Ricâlu Sabîh-i Müslim*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1407/1985, II, 288.

⁶ İbn Asâkir, *Tarîhu Dimaşk* LXI, 424; el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 304.

asılı olduğu, Mağrib/Fas bölgesinden,⁷ Ebreşehr halkından,⁸ Horasan, Kâbil, Nişabur gibi şehirlerden birinden; Berârbende Dağları, Talekân Dağları bölgesinden veya Arap esirlerden olduğu; yapılan fetihler esnasında küçük yaşta esir edildiği;⁹ katıldığı savaşlardan ganimet payı olarak Abdullah b. Ömer'e verildiği¹⁰ veya İbn Ömer'in onu satın aldığı rivâyet edilmiştir.¹¹

Tâbiûnun büyüklerinden ve meşhur imamlardan olan¹², büyük muhaddislerden sayılan¹³; “فقيه المدينة : Medîne fakîhi”¹⁴, “الفقيه : fakîh”¹⁵, “الإمام : imam” ve “العلم : alem”¹⁶ gibi vasıflarla tavsif edilen; “ed-Deylemî”¹⁷ nisbesiyle anılan ve bütün tabakât ve ricâl kitaplarında “Mevlâ Abdillâh İbn Ömer” diye tanınan

⁷ İbn Mencûye, *Ricâlu Sabîh-i Müslim*, II, 289; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşke*, LXI, 424; el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 298.

⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 342; İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (v. 354/965), *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmu Fukabâi Aktâr*, thk.: Merzuk Ali İbrahim, Dâru'l-Vefâ, el-Mansûra 1991, s. 129; İbn Mencûye, *Ricâlu Sabîh-i Müslim*, II, 289; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşke* LXI, 424; el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 298.

⁹ Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşke* LXI, 426-427; el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 298; Nevevî, *Tebzîbu'l-Esmâ*, II, 123.

¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 342; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin (v. 597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümeme ve'l-Mülâk*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992, VII, 185; İbn Mencûye, *Ricâlu Sabîh-i Müslim*, II, 289; Ebu'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed, *el-Mubtasar fî Abbâri'l-Beşer*, Matbaatu'l-Hüseyniyye, Mısır trz., I, 203; İbnü'l-Verdî, Ebû Hafz Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer, *Târîhu İbni'l-Verdî*, Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1996, I, 175.

¹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşke* LXI, 427; Nevevî, *Tebzîbu'l-Esmâ*, II, 123.

¹² Ebu'l-Fidâ, *el-Mubtasar*, I, 203; Nevevî, *Tebzîbu'l-Esmâ*, II, 123; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, I, 175; el-Yâfî, Ebû Muhammed Afîfuddîn Abdullah b. Es'ad, *Mir'âtu'l-Cinân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I, 197; Takiyyüddin el-Fâsî, Ebû Tayyib el-Mekkî el-Hasanî, *Şifâu'l-Ğarâmi bi-Abbâri'l-Beledi'l-Haram*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2000, II, 469; Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisîn*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1957, s. 194.

¹³ İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (v. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, Dâru Sâdır, Beyrut tsz, V, 367.

¹⁴ ez-Zehabî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1347), *el-İber fî Haber Min Ğaber*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut trz., I, 113; el-Yâfî, *Mir'âtu'l-Cinân*, I, 197.

¹⁵ İbn Hacer, *Tebzîbü'l-Tebzîb*, Matbaatu Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1326/1909, X, 412.

¹⁶ Zehabî, *Tezkiretü'l Huffâz*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I, 76.

¹⁷ İbn Ebî Hayseme, *Târîhu'l-Kebîr*, II, 215; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, V, 367.

Nâfi'; İbn Ömer'in himayesinde, tıpkı onun çocuklarından biri gibi¹⁸ yetişmiş ve otuz yıldan fazla yanında kalmıştır.¹⁹ Günlük işlerinde İbn Ömer'e yardımcılık eden Nâfi', sürekli onun yanında olduğu için İbn Ömer'in aktardığı hadisler, verdiği fetvâlar, günlük yaşantısı; davranış, hal ve hareketleri -en ince detaylarına kadar- sonraki nesillere Nâfi' ile tevârüs etmiştir. “İbn Ömer beni bir iş için bir yere gönderdiği zaman, parmağıma o işi bana hatırlatacak bir şey bağlamamı emrederdi”²⁰ türünden nakilleri bu konuda fikir verici niteliktedir.

Bize ulaşan bazı bilgilere göre Abdullah b. Ca'fer onu İbn Ömer'den bin veya on bin dinar; bazı rivâyetlerde de on iki bin dirhem karşılığında satın almak istemiştir. Duruma muttali olan eşi Safiyye, İbn Ömer'e onu hiç beklemeyip hemen satmasını tavsiye ederken; o ise “Bizim için bundan daha hayırlısı var!” diyerek Nâfi'’i Allah rızası için âzat etmiştir.²¹ Bu haberi sonraki nesillere aktaran Muhammed b. Zeyd, İbn Ömer'in bu hayırlı ameli “تَتَّالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ لَنْ”²² âyetini düşünerek yaptığını belirtmektedir.²³ Bizzat Nâfi'’den nakledilen bir habere göre ise, İbn Âmir onu satın almak için İbn Ömer'e otuz bin dirhem teklif etmiş, İbn Ömer Nâfi'’e, “İbn Âmir'in parasının beni cezbetmesinden korkarım! Git, sen özgürsün!” diyerek onu azat etmiştir.²⁴

Bazı tabakât ve ricâl kaynaklarında Nâfi'’in adı ve künyesi, babasının adının “Sercis” olduğunu destekler nitelikte

¹⁸ İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Melûki Mısır ve'l-Kâhire*, Vizâretü's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dâru'l-Kütüb, Kâhire trz, I, 275

¹⁹ Zehebî, *Tezkîretü'l Huffâz*, I, 77.

²⁰ el-Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân b Civân el-Farisî, (v. 277/890), *el-Ma'rifetu ve't-Tarih*, thk.: Ekrem Diyâ el-Ömerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, III, 58.

²¹ Bkz. İbn Hibban, *es-Sikât*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd 1973, V, 467; İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Melûki Mısır ve'l-Kâhire* Dâru'l-Kütüb, Kahire, trz., I, 275; Zehebî, *Tezkîretü'l Huffâz*, I, 77.

²² Âl-i İmrân, 3/92: “Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) infâk etmedikçe asla iyiliğe kâmilen ulaşamazsınız.”

²³ İbn Hibban, *es-Sikât*, V, 467.

²⁴ Zehebî, *Tezkîretü'l Huffâz*, I, 77.

“²⁵نَافِعُ بْنُ سَرِجِ بْنِ الدِّيمِيِّ مَوْلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍ“ olarak zikredilmektedir. Ancak “²⁶نَافِعُ بْنُ سَرِجِ بْنِ الْحَجَّازِيِّ مَوْلَى بَنِي سَبَّاحٍ“ diye anılan bir râvînin daha olduğu görülmektedir. İbn Sa’d, “نَافِعُ بْنُ سَرِجٍ” adından, “*az hadîs rivâyet eden sika bir râvîdir*”²⁷ diye kısaca bahseder. Bunun Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer olmadığı açıktır zira o, hem çok sayıda hadîs rivâyet etmiştir hem de İbn Sa’d tarafından ayrıca ve daha detaylı ele alınmıştır. Buhârî, Müslim ve İbn Hibbân bu zâtın “Ebû Sa’îd” diye bilindiğini; Ebû Vâkîd el-Leysî’den hadîs dinlediğini, İbn Huseym’in de ondan hadîs rivâyet ettiğini belirtir.²⁸ İbn Ebî Hâtim ise bu zâtın künyesinin “Ebû Suveyd” veya “Ebû Sa’îd” olduğunu belirterek, Ebû Hureyre’den hadîs rivâyet ettiğini ekler.²⁹

Ancak Taberî’de geçen “...*Abdullah b. Osman b. Huşeym*—→*Nâfi‘ b. Sercis’ten; o da İbn Ömer’den...*”³⁰ şeklindeki bir rivâyet zinciri, ortada bir karışıklığın olabileceğini göstermektedir. Zira Buhârî, Müslim, İbn Hibbân gibi birçok müellif *İbn Huseym* (ابن حُثَيْم)’in “Ebû Sa’îd” künyeli Nâfi‘ b. Sercis el-Hicâzî’den hadîs rivâyet ettiğini belirtmiştir. Taberî’nin rivâyetinde ise *İbn Huşeym* (حُثَيْمَابِن) künyeli (adının Osman olduğu anlaşılan) zâtın oğlu Abdullah’ın, Nâfi‘ b. Sercis vâsıtasıyla İbn Ömer’den verdiği haber nakledilmektedir. İbn Ömer ismi zikredilince ise akla ilk önce Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer gelmektedir. Dahası Ebû Sa’îd künyeli Nâfi‘ b. Sercis el-Hicâzî’nin hem az hem de sadece yukarıda ismi geçen iki kişiden hadîs rivâyet ettiği belirtilmiştir. Bu durumda hayatı ve vefat tarihi

²⁵ Bkz. Suyûtî, *İs’âfu’l-Mubatta’ bi-Ricâli’l-Muvattâ*, el-Mektebetü’t-Ticâriyyeti’l-Kübârâ, Mısır trz., s. 28; el-Fâlûcî el-Eserî, Ekrem b. Muhammed Ziyâde, *el-Mu’cemu’s-Sağîr li-Rivâti İmam İbn Cerîr et-Taberî*, Dâru’l-Eseriyye, Ürdün, trz., II, 592.

²⁶ Bkz. Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, thk.: Muhammed Abdülmuîd Hân, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmanîyye, Haydarâbâd trz., VIII, 84; Müslim, *el-Künâ ve’l-Esmâ*, thk.: Abdürrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, İmâdetü’l-Bahsi’l-İlmî bi’l-Câmiati’l-İslâmiyye, Medîne 1984, I, 356.

²⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, VI, 27.

²⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, VIII, 84; Müslim, *el-Künâ ve’l-Esmâ*, I, 356; İbn Hibban, *es-Sikât*, V, 468-469.

²⁹ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî (v.327/939), *el-Cerh ve’l-Ta’dîl*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1952, VIII, 452-453.

³⁰ et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr, *Câmi’ul-Beyân fî Têvîli Âyi’l-Kur’ân*, Müessesetü’l-Risâle, Beyrut, 2000, XVIII, 33.

hakkında detaylı hiçbir bilgi verilmeyen Nâfi' b. Sercis'in İbn Ömer'den hadîs nakletme ihtimali yok denecek kadar azdır.

Ricâl ve Tabakât kaynaklarında Nâfi' Mevlâ İbn Ömer'in "Nâfi' el-Ömerî" diye de anıldığını görmekteyiz.³¹ Örneğin İbn Hibbân'ın, "Ebû Bekir b. Nâfi' el-Ömerî" adında bir râvîden: "İbn Ömer'in Mevlâsı Nâfi' el-Ömerî'nin oğlu Ebû Bekir (Ebû Bekir b. Nâfi' el-Ömerî), babası kanalıyla İbn Ömer'den rivâyet eder..."³² sözleriyle bahsetmektedir. Bu sözlerden "Nâfi' el-Ömerî"nin "Nâfi' Mevlâ İbn Ömer" olduğu ve söz konusu Ebû Bekir'in de onun üç oğlundan biri olan Ebû Bekir olduğu anlaşılmaktadır. "Hz. Ömer Âilesi'ne mensup Nâfi'", "İbn Ömer'in Nâfi'i" gibi anlamlarda kullanılan "el-Ömerî" nisbesi, muhtemelen İbn Ömer'in mevlâsı olan Nâfi'i diğer Nâfi'lerden ayırmak içindir. Nitekim zamanla isimleştiği izlenimi uyandıran "Nâfi'" (faydalı, kendisinden faydalanılan) lakabının köleler için kullanılan ortak ve yaygın bir sıfat olduğu anlaşılmaktadır.

Nâfi'in "Kevkebu's-Subh"³³ adında bir cariyesinin olduğu söylenir.³⁴ Halife Ömer b. Abdülazîz'in, sünneti/dinin ahkâmını öğretmesi ve onlara hadîs rivâyet etmesi için Mısır halkına,³⁵ zekât âmili olarak da Yemen bölgesine gönderdiği Nâfi'in³⁶; Hişam b. Abdülmelik'in hilâfeti zamanında Medîne'de, hicrî

³¹ Bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, IV, 302; İbn Hibban, *es-Sikât*, VII, 655; Zehebî, *el-Kâşifu Fî Ma'rifeti Men Lehu Rivâyetiün Fî'l-Kütübi's-Sitte*, thk.: Muhammed Avvâme Ahmed Muhammed Nemru'l-Hatîb, Dâru'l-Kıble, Cidde 1992, II, 413.

³² İbn Hibban, *es-Sikât*, VII, 655.

³³ "كرب الصبح": "Sabahıldızı" anlamındadır.

³⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 77

³⁵ Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 343; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Şeyhü's-Şebâb Abdurrahman b. 'Amr (v. 281/894), *Târihu Ebi'z-Zür'a*, thk.: Şükrullah Ni'metullah el-Kücânî, Mecma'u'l-Lügati'l-Arabiyye, Dımaşk trz., s. 628; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, VII, 185; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, II, 124; Zehebî, *el-İber*, I, 113; el-Yâfî, *Mir'âtu'l-Cinân*, I, 197; Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisîn*, s. 195.

³⁶ Hatipoğlu, "Nâfi'", *DİA*, XXXII, 286.

117/735'te vefat ettiği nakledilmektedir.³⁷ Vefat tarihi olarak hicrî 116³⁸, 119³⁹ ve 120⁴⁰ rakamları da zikredilmektedir. Bu da Nâfi'ın doksan sene civârı yaşadığını göstermektedir.

Nâfi'ın Şahsiyeti ve İlmî Otoritesi

Nâfi' aralarında başta Hulefâ-i Raşidîn olmak üzere, Hz. Âişe, Ubeyy b. Ka'b, Ebû Hureyre, Üseyd b. Hudayr, Ebû Zerr, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Zeyd b. Hârise, Zeyd b. Sâbit, Sa'd b. Ubâde, İbn Abbas, İbn Ömer ve İbn Mes'ûd'un da bulunduğu sahâbe-i kirâm gibi Medîne sâkiniydi. Kezâ Muhammed b. el-Hanefiyye, Sa'îd b. el-Müseyyeb, Hârice b. Zeyd, Ali b. el-Hüseyn (İmam Zeynü'l-Âbidîn), Ebû Seleme b. Abdirrahman, İkrime gibi tâbiûnun büyükleri de Medîne'de yaşamaktaydı.⁴¹ Dolayısıyla Nâfi'ın, kendi Mevlâsı olan Abdullah b. Ömer'le birlikte söz konusu diğer zevâtın çoğundan da istifâde etmiş olduğu muhakkaktır.

Nâfi'ın rivâyetlerine başta Kütüb-i Sitte olmak üzere bütün hadîs kitaplarında yer verilmiş, onun sika oluşunda ve güvenilirliğinde bütün hadîs ulemâsı icmâ etmiştir.⁴² İbn Sa'd,⁴³ Yahyâ b. Ma'ın,⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Hasan

³⁷ Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 343; İbn Hibban, *es-Sikât*, V, 467; İbn Mencûye, *Ricâlu Sabîb-i Müslim*, II, 289; İbn Asâkir, *Tarîhu Dımaşk* LXI, 424; Zehebî, *el-İber*, I, 113; el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cinân*, I, 197; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, V, 368; el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 305.

³⁸ Hatipoğlu, "Nâfi'", *DİA*, XXXII, 286.

³⁹ İbn Hibban, *Meşâbiru Ulemâi'l-Emsâr*, s. 129; el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 306.

⁴⁰ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 203; İbn Asâkir, *Tarîhu Dımaşk* LXI, 424; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, I, 175; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, V, 368; el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 305.

⁴¹ Takiyyüddin el-Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, II, 468-469.

⁴² Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisîn*, s. 195.

⁴³ Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 343; Nevevî, *Tebzîbü'l-Esmâ*, II, 124.

⁴⁴ Bkz. Yahyâ b. Ma'ın b. 'Avn b. Ziyâd, Ebû Zekerriyyâ el-Bağdâdî (v. 233/848), *Tarîhu İbn Ma'ın*, (Dârimî rivâyeti), thk.: Ahmed Muhammed Nûr Seyf, *Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs*, Dımaşk trz., s. 219 (no: 825).

el-İclî,⁴⁵ Nesâî⁴⁶ İbn Hibbân⁴⁷ gibi birçok müellif/muhaddis, onun rivâyetlerinin sağlamlığından ve tâbiûnun Medine'deki imamlarından biri olduğundan bahsetmiştir.⁴⁸ Hatta Buhârî'ye göre en sahih senet Mâlik'ten Nâfi' kanalıyla İbn Ömer'e ulaşan senettir.⁴⁹ Hadîs âlimleri “Şâfi'→Mâlik→Nâfi'→İbn Ömer” tarîkini, bu zincirdeki her bir halkanın manevî büyüklüğü ve değeri sebebiyle “الذهب سلسلة: Altın silsile” olarak kabul etmiştir.⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1448)'nin söz konusu altın silsile ile gelen hadîslere tahsis ettiği “*Silsiletü'z-Zeheb fîma Revâhu'l-İmam eş-Şâfi'*” adlı bir eseri de bulunmaktadır.⁵¹

İmam Mâlik'in, özellikle İbn Ömer'in oğlu Sâlim'in (v. 106/724) vefat etmesinden sonra Nâfi'den çok istifade ettiği belirtilmektedir.⁵² İmam Mâlik, gençliğe yeni adım atmış bir çocukken yanına gittiği Nâfi'in adeta onun dercesine inerek kendisiyle bir çocuk gibi muhâtap olup ilgilendiğini ve konuştuğunu; sabahtan gün batımına kadar mescidde oturduğu halde neredeyse hiç kimsenin Nâfi'e uğramadığını; nitekim Sâlim hayattayken Nâfi'in hiç fetvâ vermediğini hatta siyah elbisesine bürünerek bazen ağzını da örtüp tevazuundan dolayı hiç kimseyle konuşmadığını söylemiştir.⁵³

⁴⁵ el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 304.

⁴⁶ en-Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *Tabakât*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987, s. 53.

⁴⁷ İbn Hibban, *es-Sikât*, V, 467.

⁴⁸ Hatipoğlu, “Nâfi'”, *DİA*, XXXII, 286.

⁴⁹ Nevevî, *Tebzîbu'l-Esmâ*, II, 124; el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 303; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 77; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk.: Heyet/Şuayb el-Arnaût başkanlığında, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, VIII, 114; İbn Hacer, *Tebzîbü'l-Tebzîb*, X, 413; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983, s. 47.

⁵⁰ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 203-204; el-Yâfi, *Mir'âtu'l-Cinân*, I, 197; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, V, 367.

⁵¹ Bkz. İbn Hacer, *Silsiletü'z-Zeheb fîma Revâhu'l-Şâfi'*, thk.: Abdülmü'tî Emin Kal'acî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1986.

⁵² Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Medenî, *el-Muwattâ*, thk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî, Müessesetü Zâyid b. Sultan Âl-i Nehyân li'l-A'mâlî'l-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, Abu Dabi, 2004, I, 24 (Eserin mukaddimesi).

⁵³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 646-647; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, VIII, 107; a. mlf., *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 77; a. mlf., *Tarîbu'l-İslam ve Vefâyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2003, III, 328.

İbn Vehb'in Mâlik'ten aktardığı bir haberde: “Sâid b. Ebî Hind, Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer ve Mûsa b. Meysere, sabah namazından sonra gün iyice yükselinceye kadar birbirleriyle konuşmadan otururlar, daha sonra ayrılırlardı.” denmektedir. İbn Vehb ve beraberindekiler Mâlik'e: “Allah'ı zikirle meşgul oldukları için mi?” diyerek bu durumun sebebini sormuşlar ve ondan, “Bu ve benzeri şeyler” cevabını almışlardır.⁵⁴

İmam Mâlik'in, “Nâfi‘in İbn Ömer'den yaptığı bir hadîs rivâyetini duyduğum zaman artık onu başka birinden daha duymadığımı önemsemem (yani teyit etmek için başkalarından duymayı gerekli görmem)”⁵⁵ demesi de onun güvenilirliğini tasdik etmektedir.⁵⁶ “*Hangi hadîs Nâfi‘in hadîsinden daha sağlam olabilir ki*”⁵⁷ diyen Süfyân b. ‘Uyeyne (v. 198/814); Nâfi‘in öğrencilerinden olan ‘Ubeydullah b. Ömer'in (v. 144/761) “*Andolsun ki Allah bizi Nâfi‘ ile nimetlendirmişti*”⁵⁸ dediğini de nakletmektedir. Nâfi‘in, ilmini bizzat imlâ ettirdiği ve kendi gözetiminde yazıldığı da bize ulaşan bilgiler arasındadır.⁵⁹

Yûnus b. Yezîd, Nâfi‘in: “Aranızda beni sorumluluktan kurtaracak kimse varsa gelsin ona İbn Ömer'den hadîs rivâyet edeyim” dediğini; daha sonra Sâlim'e giderek “Bunu babandan duydun mu?” diye sorduğunu; eğer “Evet” cevabını alırsa onu Sâlim'den rivâyet ettiğini nakleder.⁶⁰ Öte yandan Sâlim'in; Nâfi‘in ilmini kastederek “Nâfi‘e sorunuz, İbn Ömer'in hadîslerini en iyi bile-

⁵⁴ Fesevî, *el-Ma'rifê*, I, 646-647.

⁵⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 452; Nevevî, *Tebzîbu'l-Esmâ*, II, 124; el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cinân*, I, 197; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, V, 367; el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 303.

⁵⁶ Halis Aydemir'in, Nâfi‘ rivâyetlerinin güvenilirliğini hadîs ilmi ile matematiği birleştirerek tahlil ettiği *Rivâyetlerin Olasılığı Teorisi Işığında Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer* adlı eseri bu paralele yapılmış çok önemli bir çalışmadır (Emin Yayınları, Bursa 2008).

⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 343; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 452; Nevevî, *Tebzîbu'l-Esmâ*, II, 124.

⁵⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 452; Nevevî, *Tebzîbu'l-Esmâ*, II, 124; el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemal*, XXIX, 303.

⁵⁹ Bkz. İbn Ebî Hayseme, *Tarîhu'l-Kebîr*, II, 216.

⁶⁰ Zehebî, *Tezkîretü'l Huffâz*, I, 77.

nimiz odur”⁶¹ dediği ve babasının hadîsleri konusunda otorite olarak onu işaret ettiği de bize ulaşan bilgiler arasındadır.

Bu bilgiler ışığında Nâfi'in, tevâzu ve edebinden dolayı Sâlim hayattayken sözü çoğu zaman ona bırakmayı tercih ettiği söylenebilir. Dolayısıyla Sâlim'in hicrî 106'da vefât etmesinin ardından Nâfi'in vefât tarihi 117'ye kadar olan on yılı aşkın sürenin, çevresindekilerin Nâfi'den en çok istifâde ettiği zaman dilimi olduğu anlaşılmaktadır. Bu meyanda Ahmed b. Hanbel'den, İbn Ömer hakkında ihtilaf etmeleri halinde Sâlim ve Nâfi'den hangisini tercih edeceği sorulmuş, o ise ikisi arasında fark görmediğini ve birini diğerine takdim etmediğini belirtmiştir. Yahyâ b. Ma'in'in görüşünün de aynı minvâlde olduğu nakledilmektedir.⁶²

İbn Şâhin (v. 385/996) onu “حافظ: hadîs hâfızı”, “ثبت: güvenilir” ve له شأن: saygınlığı olan kimse” diye tarif eder. Medîne halkına göre Nâfi'in İkrime'den daha büyük olduğunu ve daha çok hadîs bildiğini belirten İbn Şâhin, İkrime'nin de ilmî yönünün daha kuvvetli olduğunu, fetvâ ve tefsîr gibi hususlarda derin bilgi sahibi olduğunu söyler.⁶³ el-Mizzî ise Muhammed b. Sa'd'ın onu, “tâbiünun üçüncü tabakasından, Medîne ehlinden, çok hadîs bilen sika bir kimse” şeklinde tarif ettiğini belirtir.⁶⁴

İbn Ömer vasıtasıyla nakledilen hadîslerinin büyük çoğunluğu Nâfi' kanalıyla aktarılmıştır.⁶⁵ Onun İbn Ömer'den duyduğu hadîsleri ihtivâ eden bir kitabının (sahîfe) olduğu ve ondaki hadîsleri kendisine arz yoluyla okuyan talebelerinin “حدثنا نافع” sığasıyla rivâyet yapmalarına izin verdiği belirtilmiştir. Nâfi'in öğrencilerinden olan Nâfi' b. Ebî Nu'aym (v. 169/785), İsmâil b. İbrâhim b. Ukbe ve Ebû Mervân b. Abdilmelik b. Abdilazîz bu durumu şöyle

⁶¹ Bkz. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 424; İbn Ebî Hayseme, *Târîhu'l-Kebîr*, II, 214; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 452.

⁶² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 452; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, s. 47.

⁶³ İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bgdâdî, *Târîhu Esmâi's-Sikât*, thk.: Subhî es-Sâmraî, Dâru's-Selefiyye, Kuveyt 1984, s. 240.

⁶⁴ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal*, XXIX, 303.

⁶⁵ el-Yâfîi, *Mir'âtu'l-Cinân*, I, 197; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, V, 367.

ifâde etmişlerdir: Nâfi‘in Abdullah b. Ömer‘den işittiği hadîslerin yazılı olduğu bir sahifesi vardı. Biz onu kendisine okur ve daha sonra, “Ey Ebû Abdillâh! Biz sana okuduk. Şimdi okuduklarımızı, ‘Nâfi‘ bize anlattı’ diyebilir miyiz?” diye sorardık, o da “Evet” derdi.⁶⁶ Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*‘inde⁶⁷ ve Taberânî’nin *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*‘indeki⁶⁸ birer hadîste de Nâfi‘in hadîslerini ihtivâ eden kitabından bahsedilmektedir.⁶⁹

Nâfi‘in hadîs rivâyetindeki bazı uygulamaları sonraki dönemlerde rivâyet usûlleri olarak benimsenmiştir. Hadîsleri ihtiva eden sahîfesi kendisine arz yoluyla okunduğunda bu hadîslerin, hocanın ağzından duyulan rivâyetler nakledilirken kullanılan “haddesenâ” edâ sîgasyyla rivâyet edilebileceğini söylemesi söz konusu usûllerden biridir.⁷⁰ Öte yandan talebelerine hadîs yazdırdığı ve

⁶⁶ İbn Sa‘d, *Tabakât*, V, 342.

⁶⁷ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 448-449 (hadîs no: 4835).

⁶⁸ Bkz. et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb Ebu’l-Kâsım (v. 360/971), *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*, thk.: Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1984, IV, 134 (hadîs no: 2930).

⁶⁹ Hadîs literatürünün gelişimi üç aşamaya ayrılmaktadır: a) Kitâbetü’l-hadîs, sahâbe ve erken tâbiûn döneminde hadîslerin “sahife” veya “cüz” denen defterlere yazılmasıdır. b) Tedvînü’l-hadîs, dağınık olarak kaydedilmiş malzemenin, birinci asrın son çeyreği ve ikinci asrın ilk çeyreğinde bir araya getirilmesidir. c) Tasnîfü’l-hadîs, takriben hicrî 125 senesinden sonra hadîslerin muhtevaya göre düzenlenmiş bablarda tasnif edilmesidir. Hicrî ikinci asrın sonlarına doğru bu türün yanında, hadîs tasnifinin sahâbe ismine göre yapıldığı “müsned” denen diğer bir tasnif türü ortaya çıkmıştır. Hicrî üçüncü asırda, önceki sistematik eserler ele alınmış, modern literatürde -belki de tam isabetli olmayarak- fıkıh bablarına göre düzenlenmiş “câmi” diye isimlendirilen ve Goldziher’in “ilk sistematik tertiplenen hadîs kitapları” olarak mütâlaa ettiği derlemeler yazılmıştır. (Bkz. Sezgin, M. Fuad, *Buhârî’nin Kaynakları*, Otto, Ankara 2012, s. 25.) Bu açıdan bakılacak olursa, kesin bir sınırlamanın mümkün olmadığı kaydı düşülmekle beraber; Nâfi‘in, sahâbe kuşağına mensup İbn Ömer‘den duyduğu hadîslerle kendi sahîfesini oluşturması “kitâbetü’l-hadîs”; vefat tarihi olan 117’ye kadar tebeü’t-tâbiûn kuşağına mensup talebelerinin ondan hadîs olarak kaydetmeleri ise “tedvînü’l-hadîs” aşamasında mütâlaa edilebilir.

⁷⁰ Hatipoğlu, “Nâfi‘”, *DİA*, XXXII, 286. Hadîs usûlü kitaplarında, hadîslerin nakli (tahammulu’l-film) için kullanılan metotlar umumi olarak sekiz sınıfa ayrılmakta ve şu şekilde tarif edilmektedir: 1. Semâ‘: Öğrenci veya dinleyen, ezberden veya hocanın kitabından nakledilen rivâyeti dinler. Bu tür iktibaslar “semi‘tu ‘an” veya “haddeseni” ile başlar. 2. Kırâ‘a: Öğrenci veya herhangi biri, bir veya bir çok hadîsi kitaptan veya ezbere hocaya okur; hoca dinler ve okunamı kendi nüshası veya ezberiyle karşılaştırır. Bu tür iktibaslar “ahbereni” veya “kara‘tu ‘alâ” lafzıyla başlar. 3. İcâze: a) Hoca veya yetki verilen bir râvî, bir veya birden çok metnin rivâyeti için icâzet verir. b) Herhangi birine tam olarak belirtmediği eserlerini rivâyet

bunlardan bazılarının, kendisinden öğrendikleri hadîsleri ihtivâ eden sahîfele-ri bulunduğu da kaydedilmektedir. Talebelerinin, kendisinden rivâyet ettikleri hadîsleri yazdıkları söylendiğinde; Nâfi' bunları gözden geçirip tashih etmek istemiş ve onun bu uygulaması ise daha sonraları mukâbele ve asıl nüshaya arz etme metoduna örnek gösterilmiştir.⁷¹

Nâfi'in dilinde tutukluk (veya ifâde/gramer bozukluğu) bulunduğu dair bazı haberler bulunmaktadır.⁷² Hadîslerde yaptığı gramer hatalarını düzeltmesi teklif edildiğinde, Nâfi'in rivâyetteki dil hatalarını tashih etmeyi doğru bulmadığı ve "Ben duyduğum gibi naklederim" dediği söylenir.⁷³ Süfyân b. 'Uyeyne'nin İsmail'den yaptığı, "Biz Nâfi'i hatadan caydırmak isterdik, ama o reddederdi" nakli de onun bu tavrını destekler niteliktedir.⁷⁴ Ahmed b. Hanbel de onun hadîslerinde bir zorluk (عسر) bulunduğunu belirtmektedir.⁷⁵ Daha önce zikredildiği gibi Süfyân'ın "Hangi hadîs Nâfi'in hadîsinden daha sağlam

---

edebilmesi için icâzet verir. Bu tür iktibaslar en çok "ahbereni" bazen de "ecâzeni" ile başlar. 4. Münâvele: Hoca öğrenciye ya kendi kitabının aslını ya da onun tarafından rivâyet edilen kitap veya bu asılla karşılaştırılmış nüshasını vererek, "bu benim kitabım (rivâyetim), sana rivâyet hakkımı veriyorum" der. Kitabı ona ya temelli olarak verir ya da bir nüsha istinsah ettikten sonra aslını iade etmesini şart koşar. Başlangıç ifadeleri çoğu zaman "ahbereni" nadiren de "nâvele" iledir. 5. Kitâbe veya Mükâtebe: Hoca, kitabından veya rivâyetlerinden ya kendisi bir nüsha istinsah eder veya başkasına (öğrenciye de olabilir) istinsah ettirir. Burada hocanın sarîh olarak, "Sana bunun için icâzet veriyorum." veya "vermiyorum!" demesi önemli değildir. İktibaslar, "ketabe ileyye", "min kitâb" gibi ifadelerle başlar. 6. Hoca bir kitap veya rivâyeti nakleder ve rivâyet etme yetkisinin olduğunu açıklar; ancak başka birisinin rivâyet edip edemeyeceği hususunu açık bırakır. Başlangıç ifadesi olarak "ahbereni" veya "an" kullanılır. 7. Vasiyye: Hocanın, ölümünden önce veya bir seyahate çıkarken kitabını veya kitaplarının rivâyet hakkını birine vasiyet etmesidir. Bu durumda iktibaslar "ahbereni vasiyyeten 'an" veya "vassâni" ile yapılır. 8. Vicâde: Mülâkî olsun veya olmasın, son râvinin nüshasını ele geçiren bir kimsenin, bir kitabı veya hadîsi kullanmasıdır. Bu durumda "vedcedtu", "kâle", "uhbirtu", "huddistu" ibareleriyle nakilde bulunulur. Geniş bilgi için bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 28, 62-67.

⁷¹ Hatipoğlu, "Nâfi'", *DİA*, XXXII, 286.

⁷² İbn Ebi Hayseme, *Tarîbu'l-Kebîr*, II, 215.

⁷³ Hatipoğlu, "Nâfi'", *DİA*, XXXII, 286.

⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 343; İbn Ebi Hayseme, *Tarîbu'l-Kebîr*, II, 214.

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I-III, thk.: Vasiyullah b. Muhammed Abbâs, *Dârü'l-Hânî*, Riyad 2001, II, 302 (no: 2342).

olabilir ki”⁷⁶ demesi ise; onun hadîslerinin mevsûkiyet açısından son derece sağlam olduğunu göstermektedir.

Bu çerçevede Nâfi’ in duyduğu hadîsleri hıfzındaki şekliyle aynen naklettiği, yazılı metinden okumadığı, nakillerinde gramer ve dilbilgisi yönünden herhangi bir tasarrufta bulunmadığı; bu nedenle de bazı kimseler tarafından hatalı görüldüğü ihtimalleri akla gelmektedir. Dolayısıyla kendi hıfzındaki hadîsleri imlâ etmiş veya ettirmiş olması; imlâ edilen hadîsleri yine talebelerine okutturup kendi hıfzındakiyle teyit etmiş olması da mümkün görünmektedir. Bunun yanında Hatipoğlu’nun yukarıda zikrettiğimiz tespitinde geçtiği üzere; Nâfi’ in, kendisinden alınan hadîslerin yazılı bulunduğu nüshaları “gözden geçirerek” tashih etmesinin de yine hem bizzat gözden geçirmeyi hem de birine okutarak tashih etmeyi, yani bir nevi gözden geçirme faaliyetini ifâde edebileceği sezilenmektedir.

Nâfi’ b. Ebî Nu’aym’ın Muhammed b. ‘Amr’a söylemiş olduğu: “Biri sana, Nâfi’ in şu dünya ehlinde birine okuyarak hadîs verdiğini söylerse inanma. Çünkü o (Nâfi’) bunu yapamayacak kadar hatalıydı”⁷⁷ şeklindeki söz de bu konuya ışık tutucu niteliktedir. Bu haber Halis Aydemir’in tespitine göre Nâfi’ in, hadîsleri öğrencilerine okutarak dinlediğini ve onayladığını göstermektedir. Çünkü Arap olmadığı için yazılı metni gramer yönüyle hatasız okuyamayacak kadar bozuk bir lisana sahiptir.⁷⁸ Öte yandan Nâfi’ in, İbn Ömer’in ezberden okuduğu Bakara Sûresi’ni metinden kontrol ettiği de bize ulaşan haberler arasındadır.⁷⁹ Dolayısıyla bu veriler, Nâfi’ in âşina olduğu Kur’ân âyetlerini metinden rahatlıkla takip edebildiğini, ancak diğer yazılı metinlerde ise aynı rahatlığa sahip olmadığını gösterir gibidir.

⁷⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, V, 343; Nevevî, *Tebzîbu’l-Esmâ*, II, 124.

⁷⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, V, 342.

⁷⁸ Bkz. Aydemir, Halis, *Rivâyetlerin Olasılığı Teorisi Işığında Nâfi’ Mevlâ İbn Ömer*, Emin Yay., Bursa 2008, s. 36.

⁷⁹ Bkz. Buhârî, “Tefsîrül-Kur’ân”, 41 (hadîs no: 4526); el-Kastalânî, Ebu’l-Abbas Ahmed b. Muhammed (v. 923/1517) *İrşâdu’s-Sarî li-Şerhi Sabîhi’l-Buhârî*, Matbaatu’l-Kübra el-Emîriyye, Mısır 1906, VII, 34; el-Keşmîrî, Muhammed Enver Şah el-Hindî (v. 1934), *Feydul-Bâriâlâ Sabîhi’l-Buhârî*, thk.: Muhammed Bedru Âlem el-Mîrtehî, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2005, V, 213.

Öztürk bu konuyla ilgili şöyle bir tespit yapmıştır:

Nâfi' hadîs rivâyetinde sikâ bir kimse olarak değerlendirilmiştir. Bununla beraber onun Arapça'sında telaffuz bozukluğu bulunduğu ve rivâyet esnasında "lahn" yaptığı, lahnden kaçınması için uyarıldığı halde bunu pek önemsemediği söylenmektedir. Ancak genel olarak ulemanın Nâfi' hakkında müsbet değerlendirmede bulunması, ayrıca onun hadîs ilmindeki üstünlüğünden sitâyişle bahsedilmesi, söz konusu problemin tashihi mümkün olmayan fâhiş hatalara götüren bir durum olmadığını gösterir.⁸⁰

Yahyâ b. Ma'in'in Mücâhid'e istinaden zikrettiği bir haberde ise İbn Ömer, Mücâhid'e: "Nâfi'in hâfızası da seninki gibi olsaydı, ben sahte bir dirheme razı olurum" demiştir. Mücâhid, İbn Ömer'e, kendisinin Nâfi'i de beğendiğini hatırlatınca; ondan, "içimden böyle geldi" cevabını almıştır.⁸¹ Aydemir bu haberi ise şöyle yorumlar:

Bu rivâyetten anlaşılmalıdır ki Abdullah b. Ömer, görüp duyduklarını çabuk kavrayıp iyi belleyecek bir öğrencinin hasreti içindedir. Nâfi'den daha iyi birini görünce bu arzusu iyice depreşmiştir. İbn Ömer'in yaşadığı bu hal, o döneme ait bir ipucu vermektedir. Hâlbuki İbn Ömer'den bir kuşak sonra Nâfi'in İbn Ömer'e nasip olmayan sayıda ve kalitede onlarca öğrencisi olmuştur.⁸²

Kanaatimizce burada İbn Ömer'in, Mücâhid'in ezber kabiliyetini daha iyi ve yeterli bulmuş olması, Nâfi'den hoşnut olmadığından ziyâde Mücâhid'in ondan daha yetenekli olduğuna delâlet etmektedir. Diğer bir deyişle söz konusu haber Mücâhid'in hâfızasının Nâfi'in hâfızasından daha iyi olduğuna delâlet etse de, Nâfi'in hâfızasının kötü olduğunu göstermemektedir. Çünkü Nâfi'in kıraatinin çok iyi olmadığı ve yazılı metinden okuyarak hadîs vermediği; aksine, kendi yanında okunan hadîsleri hıfzından teyit ederek tasdik ettiği

⁸⁰ Öztürk, *Mevâlinin Hadîs Rivâyetindeki Yeri*, s. 130.

⁸¹ Bkz. Yahyâ b. Ma'in, *Tarîhu İbn Ma'in*, (Dûrî rivâyeti) thk.: Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâ'it-Türâsi'l-İslâmî, Mekke 1979, III, 224 (no: 1040).

⁸² Bkz. Aydemir, *Nâfi'*, s. 37.

ve “ben duyduğum gibi nakledirim” dediği daha önce belirtilmişti. Başta İbn Ömer’den ve diğer bazı sahâbîlerden onun vasıtasıyla aktarılan, hadîs kaynaklarıyla günümüze ulaşan ve farklı varyantlarıyla binleri bulan rivâyetlerin hadîs otoriteleri tarafından ittifakla güvenilir addedilmesinde, Nâfi’ın sağlam hâfızasının ve güçlü ezberinin büyük rolü olmalıdır. Aksi takdirde ortaya hem kıraati zayıf hem de hâfızası yetersiz bir râvî profili çıkmaktadır ki bunun da ittifakla güvenilir addedilmesi kolay görünmemektedir. Ayrıca İbn Ömer’in bu sözü hangi bağlamda söylediğinin çok açık olmadığını da belirtmek gerekmektedir.

İsmâil b. Ebî Üveys, babasının “Biz sık sık Nâfi’e giderdik. O huysuz bir kimseydi. Ben kendi kendime, ‘Bu köleyle ne yapacağım!’ dedim ve ona gitmeyi bıraktım. Diğer arkadaşlarım ise onun yanına gitmeyi ısrarla sürdürerek ondan istifâde ettiler” dediğini nakleder.⁸³ Bu rivâyet, ilminden istifâde etmek isteyen kimselerin, özellikle gençlerin Nâfi’ın sohbet meclisine katıldıklarını ancak Nâfi’ın mizaç itibarıyla biraz geçimsiz olduğunu ifâde etmektedir. Kanaatimizce hadîs rivâyeti konusunda bildiğinden şaşmaması, dil ve gramer hususunda kendisine yöneltilen eleştirilere aldırış etmemesi de onun bu muhtemel tabiatını teyit eder gibidir. Meymûn b. Mihrân’ın, yaşlılık döneminde onun aklî melekelerini kaybettiğine dair iddiası ise hiçbir âlim tarafından kabul görmemiştir.⁸⁴

Nâfi’ın öğrencilerinden ‘Ubeydullah’ın, onun tefsîr (açıklama, yorum, şerh) yapmadığını söylediği nakledilmiştir.⁸⁵ Çalışmamız açısından oldukça önemli olan bu bilgi, tefsîr açısından Nâfi’ın İbn Ömer’den ve diğer bazı sahâbîlerden duyduklarını nakletmekle yetindiğini ve kendi re’yine göre tefsîr yapmadığını ifâde etmektedir. Bizim de gördüğümüz kadarıyla Nâfi’ın doğrudan yaptığı tefsîr izâhları son derece azdır.⁸⁶ Söz konusu izâhlarını da, İbn Ömer’den veya başka sahâbîlerden duyduklarıyla yapmış olması ihtimal dâhilindedir.

⁸³ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 647; Zehebi, *Tarîhu’l-İslam*, III, 328.

⁸⁴ Hatipoğlu, “Nâfi’”, *DİA*, XXXII, 287.

⁸⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, V, 343.

⁸⁶ Bkz. Gördük, Yunus Emre, *Tâbiîn Döneminde Kur’ân Tefsiri*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 167-327.

Nâfi'in Hocaları

Nâfi'in yaşadığı zaman itibarıyla formal bir okul/egitim sistemi bulunmadığı için, "hocalık/öğrencilik" ilişkisinin daha ziyade hadîs alma/öğrenme/öğretme veya soru-cevap şeklinde teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Nâfi, seçkin sahabîlerinden olan bazı kimselerin henüz hayatta olduğu bir zaman dilimine yetişen kuşağa mensuptur ve en çok hadîs rivâyet eden sahabîlerden (el-müksirûn)⁸⁷ biri olan Abdullah b. Ömer'in azatlı kölesidir. Hadîs ve tefsîr kaynaklarında Nâfi kanalıyla İbn Ömer'den gelen binlerce rivâyet gözden geçirildiğinde, onun İbn Ömer'i bir gölge gibi sürekli ve merakla takip ettiği hissi uyanmaktadır. Dolayısıyla vaktini, kendi ilim ve fikir ölçülerine göre çıkarımlar yapmaktan ziyade; vahyin mübelliği olan Hz. Peygamber'e ve onun ashâbına dayanan rivâyetleri öğrenip öğretmeye hasretmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sahâbe neslinin parlak sîmalarının yaşadığı Medîne'de yetişen Nâfi, başta İbn Ömer olmak üzere, Hz. Âişe, Hz. Hafsa, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Ebû Hureyre, Ebû Lübâbe, Râfi' b. Hadîc, Ümmü Seleme, Rebî' bint Muavviz, İbn Ömer'in hanımı Safiyye bint Ebî 'Ubeyd gibi sahabîlerden; Hz. Ebû Bekir'in torunları Kâsım b. Muhammed ve Abdullah b. Muhammed'den, Hz. Ömer'in azatlısı Eslem'den, İbn Ömer'in oğulları Abdullah, 'Ubeydullah, Sâlim ve Zeyd'den; Yezîd b. Abdillâh, Sa'îd b. Ebî Hind ve Muğîre b. Hakîm es-San'ânî gibi tâbiîlerden-

⁸⁷ "Sayıca çok olmak, artmak" anlamındaki "kesret" kökünün "if'âl" kalıbından türeyen "müksir" kelimesi, "çok hadîs rivâyet eden sahâbi"yi ifade eder. Bu anlam "ekserü's-sahâbeti rivâyeten, ekserü's-sahâbeti hadîsen, el-müksirûne mine's-sahâbeti rivâyeten" gibi tabirlerle de ifade edilir. Hz. Peygamber'den çok hadîs rivâyet etmeye "iksârü'l-hadîs", az hadîs rivâyet etmeye "iklâlü'l-hadîs" denmektedir. Müksirûn grubuna giren sahabîlerin altı, yedi veya dokuz kişi olduğu söylenmiştir. Altı kişi esas alındığında müksirûn bin beş yüz ve üzeri, yedi kişi esas alındığında bin ve üzeri, dokuz kişi esas alındığında ise yedi yüz ve üzeri rivâyeti bulunan sahabîleri kapsar. Ahmed b. Hanbel'e göre müksirûn: Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Hz. Âişe, Abdullah b. Abbas ve Cabir b. Abdullah'tan ibaret altı kişidir. Suyûtî müksirûnu 1000 ve daha fazla hadîs rivâyet eden yedi sahabî olarak tanımlar ve bunlara Ebû Saîd el-Hudrî'yi de ekler. İbn Kesîr ise 700'den fazla rivâyeti olan Abdullah b. 'Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Mes'ûd'u da müksirûndan saymış ve bu sayıyı dokuz çıkarmıştır. Binin üzerinde rivâyeti nakledilen sahabîlerden Ebû Hureyre'nin 5374, İbn Ömer'in 2630, Enes b. Mâlik'in 2286, Hz. Âişe'nin 2210, İbn Abbas'ın 1660, Câbir b. Abdullah'ın 1206 ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin 1170 rivâyeti nakledilmiştir. Bu sayılar çeşitli kaynaklara göre bazı farklılıklar da gösterebilmektedir. (Daha geniş bilgi için bkz.: Ağırman, Cemal, "Müksirûn", *DİA*, Ankara 2006, XXXI, 534.)

hadîs rivâyet etmiştir.⁸⁸

Aydemir'in tespitine göre, Kütüb-i Tis'a'daki rivâyetleri çerçevesinde Nâfi'in hadîs rivâyet ettiği hocalarına bakıldığı zaman karşımıza 33 isim çıkmaktadır. Toplam 534 rivâyetin 462'si Abdullah b. Ömer'den yapılmıştır. Daha sonra sırasıyla Safiyye bint Ebî 'Ubeyd'den 14, Sâlim b. Abdillâh b. Ömer'den 6, Hz. Ömer'den 5, Süleyman b. Yesâr'dan 5, Ümmü Seleme'den 4, Eslem Mevlâ Ömer'den 4, Ebû Hureyre'den 3; Hz. Âişe, Nübeyh İbn Vehb, Ebû Seleme b. Abdirrahman, el-Kâsım b. Muhammed, Sa'îd b. Ebî Hind ve 'Ubeydullah b. Abdillâh b. Ömer'den ikişer; Ebû Sa'îd el-Hudrî, Râfi' b. Hadîc, Üsâme b. Zeyd, Rübeyyî' bint Muavviz, 'Ayyâş b. Ebî Rebî'a, Sâibe Mevlâtü'l-Fakîh (el-Fakîh'in hanım mevlâsı Sâibe), Zeyd b. Abdillâh b. Ömer, el-Cerrâh Mevlâ Ebî Habîbe, İbrâhim b. Abdillâh İbn Huneyn, Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Bekir, İbrâhim b. Abdillâh b. Ma'bed, el-Muğîre b. Hakîm, Müezzînü Ömer, İbn Ka'b b. Mâlik, Abdillâh b. Abdillâh b. Ömer, İbnetü Ahî Safiyye, Abdurrahman b. Ebî Hureyre, Mevlâtün li-Safiyye (Safiyye'nin hanım mevlâsı) ve Sâbiğ el-İrâkî'den ise birer hadîs almıştır.⁸⁹

Nâfi'in, kendilerinden rivâyette bulunduğu hocaları sayıca çok fazla olduğu halde, rivâyet sayısı açısından bunların arasında dengeli bir dağılım söz konusu değildir. Bu nedenle Nâfi', özellikle dolaşarak hadîs toplayan bir râvî değil; duyduklarını aktaran bir râvîdir. Şayet rivâyet sayısı bakımından hocaları arasında birbirine yakın bir dağılım olsaydı bu durum hadîs toplayan bir râvî olduğuna karîne olabilirdi. Oysaki Nâfi'in Kütüb-i Tis'a çerçevesindeki rivâyetleri göz önüne alındığı zaman bunların % 86.51'inin İbn Ömer'den, % 2.62'sinin İbn Ömer'in eşi Safiyye bint Ebî 'Ubeyd'den, geri kalan % 10.87'lik kısmının ise diğer otuz bir kişiden geldiği görülmektedir. Bu çerçevede eğer bir râvînin hadîsleri ağırlıklı olarak bir yahut iki hocadan geliyorsa ve diğer hocaların kayda

⁸⁸ Bütün isimler için bkz. İbn İshak, *Fethu'l-Bâb*, s. 464; İbn Mencûye, *Ricâlu Sabîh-i Müslim*, II, 289; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, VII, 185; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 203; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 203; İbn Asâkir, *Tarîhu Dimaşk* LXI, 424-426; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, II, 123; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, I, 175; el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cinân*, I, 197; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal*, XXIX, 299; Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisîn*, s. 194; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, X, 412-413.

⁸⁹ Aydemir, *Nâfi'*, s. 337-338.

değer bir rivâyeti yoksa bu onun toplayan râvî değil duyduğunu aktaran râvî olduğuna delil teşkil eder ki bu tarif Nâfi' e tam uymaktadır.⁹⁰

Durum bu minvâlde olunca, Nâfi' in sürekli beraber olduğu, istifâde ettiği ve kendisinden yüzlerce hadîs naklettiği hocası İbn Ömer'le olan ilişkisinin; kendilerinden bir tek hadîs naklettiği için hocaları arasında sayılan zevât ile aynı olması elbette beklenemez. Nitekim belki de bir defa gördüğü ve kendisinden işittiği bir tek hadîsi naklettiği bir zâtla arasında pratik anlamda bir talebelik-hocalık ilişkisinin ortaya çıkması mümkün değildir. Öte yandan bunun tam tersi bir durum olarak; Hz. Âişe, Ümmü Seleme, Ebû Hureyre, Râfi' b. Hadîc gibi Nâfi' in yaşadığı Medîne'de bulunan ashâbdan çok az hadîs rivâyet etmesi de onlardan istifâde etmediği ve onların talebesi olmadığı anlamına gelmektedir. Nitekim o zamanın şartlarında, şimdiye nisbeten küçük bir kasaba büyüklüğünde olan Medîne'de yaşayanların, bu güzide insanlardan direkt veya dolaylı yollardan istifâde etmiş olmadıkları düşünülemez.

Nâfi' in Öğrencileri

Nâfi' den hadîs dinleyen, ders alan ve istifâde edenlerle ilgili tarih, ricâl ve tabakât kaynaklarıyla bize aktarılan pek çok isim bulunmaktadır. Meymûn b. Mihrân, İbn Şihâb ez-Zührî, Ebû İshâk es-Sebi'î, Zeyd b. Eslem, Mûsa b. 'Ukbe, İmam Cafer es-Sâdık, Ebû Hanîfe, Humeyd et-Tavîl, İbn Ebî Leylâ, İbn Şübrüme, A'meş, Evzâi, Yunus b. 'Ubeyd, İbn Ebî Zuveyb, Nâfi' b. Abdirrahman, Ebû Bişr Cafer b. Ebî Vahşiyye, Bükeyr b. Abdillâh, Yezîd b. Abdillâh b. Üsâme; rivâyetleri Kütüb-i Sitt'e'de yer alan üç oğlu Abdullâh, Ebû Bekir ve Ömer bunlardan bazılarıdır.⁹¹ Nesâî (v. 303/915), Nâfi' in kırk sekiz öğrencisini on tabakaya ayırarak tespit eder; el-Mizzî ise Nâfi' in yüz otuz dokuz öğrencisini tek tek zikretmiştir.⁹²

⁹⁰ Bkz. Aydemir, *Nâfi'*, s. 337.

⁹¹ Geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hayseme, *Tarîhu'l-Kebîr*, II, 217; İbn İshak, *Fethu'l-Bâb*, s. 464-465; İbn Mencüye, *Ricâlu Sabîb-i Müslim*, II, 42, 289; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 203; İbn Asâkir, *Tarîhu Dimaşk* LXI, 424-427; Nevevî, *Tezhibü'l-Esmâ*, II, 124; Zehebî, *Sijeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, 1985, V, 465, 468; VI, 171, 188, 255, 310, 342, 391; VII, 34, 345; İbnü'l-Verdi, *Târîb*, I, 175; el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cinân*, I, 197; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, V, 367; el-Mizzî, *Tezhibü'l-Kemal*, XXIX, 299-303; İbn Hacer, *Tezhibü'l-Tezhib*, X, 413; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, s. 47.

⁹² Bkz. el-Mizzî, *Tezhibü'l-Kemâl*, XXIX, 299-303.

Nesâî'nin tespitine göre birinci tabakada Mâlik b. Enes, Eyyûb es-Sah-tiyânî, 'Ubeydullah b. Ömer, Ömer b. Nâfi'; İkinci tabakada Salih b. Keysân, Abdullah b. 'Avn, Yahya b. Sa'id el-Ensârî, İbn Cüreyc; üçüncü tabakada Eyyûb b. Mûsa, İsmâil b. Ümeyye, Mûsa b. 'Ukbe, Kesîr b. Ferkad; dördüncü tabakada el-Leys b. Sa'd, Cüveyriye b. Esmâ, İsmâil b. İbrâhim b. 'Ukbe, Yûnus b. Yezîd; beşinci tabakada Muhammed b. 'Aclân, İbn Ebî Zi'b, ed-Dahhâk b. Osman, Muhammed b. Abdîrrahman b. Ganac, Hanzala b. Ebî Süfyân; altıncı tabakada Süleyman b. Mûsa, Bürd b. Sinân, Hişâm b. el-Gâz, Abdülazîz b. Ebî Revvâd; yedinci tabakada Abdurrahman b. Abdillâh es-Sirâc, Seleme b. Alkame, el-Velîd b. Ebî Hişâm, 'Ubeydullah b. el-Ahnes; sekizinci tabakada ise Ömer b. Muhammed b. Zeyd, Üsâme b. Zeyd, Muhammed İbn İshâk, Sahr b. Cüveyriye, Hümâm b. Yahyâ ve Hişâm b. Sa'd vardır.⁹³

Zayıflardan sayılan dokuzuncu tabakada Abdülkerim Ebû Ümeyye, Leys b. Ebî Selîm, Haccâc b. Erta, Eş'as b. Süvâr, Abdullah b. Ömer b. Hafs; metrû-kû'l-hadîs sayılan onuncu tabakada ise İshâk b. Abdillâh b. Ebî Ferve, Abdullah b. Nâfi' el-Kuraşî, Ömer b. Kays, Necîh Ebû Ma'şer el-Medenî, Osman el-Berî, Ebû Ümeyye b. Ya'lâ, Muhammed b. Abdîrrahman b. el-Mücbir, Abdülazîz b. 'Ubeydillâh bulunmaktadır.⁹⁴

Aydemir'in yaptığı tespite göre, Kütüb-i Tis'a çerçevesinde Nâfi' kanalıyla aktarılan rivâyetlerin toplam adedi 1515, bu rivâyetleri aktaran öğrencilerin adedi ise 181'dir. Söz konusu rivâyetlerin 261'i Mâlik b. Enes'ten, 211'i 'Ubeydullah b. Ömer b. Hafs'tan, 144'ü Eyyûb es-Sah-tiyânî'den, 71'i el-Leys b. Sa'd'dan, 70'i Mûsa b. 'Ukbe'den, 60'ı Abdullah b. Ömer b. Hafs'tan, 42'si Cüveyriye b. Esmâ'dan, 42'si Muhammed b. İshâk'tan, 41'i İbn Cüreyc'den, 24'ü Yahyâ b. Sa'id b. Kays'tan, 24'ü Üsâme b. Zeyd'den, 20'si İsmâil b. Ümeyye'den, 20'si ed-Dahhâk b. Osman'dan, 18'i Abdullah b. 'Avn'dan, 18'i Sahr b. Cüveyriye'den, 16'sı ise Muhammed b. 'Aclân'dan gelmektedir.⁹⁵

⁹³ Nesâî, *Tabakât*, s. 53.

⁹⁴ Nesâî, *Tabakât*, s. 53.

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. Aydemir, *Nâfi'*, ss. 347-355.

Bu tabloya göre toplam 1515 rivâyetin 1082'si yani üçte ikisinden daha fazlası ilk on altı râvîden; kalan 433 rivâyet ise diğer 165 râvîden aktarılmıştır. Mâlik b. Enes'in, toplam rivâyet sayısındaki payı % 17,22; en çok rivâyeti yapan ilk üç râvînin toplam rivâyet sayısındaki payı % 40,66; adı geçen on altı râvînin toplam rivâyet sayısındaki payı ise % 71,41'dir. Mâlik b. Enes, 'Ubeydullah b. Ömer ve Eyyûb es-Sahtiyânî'nin rivâyetleri toplamı ise, ilk on altı râvînin toplam rivâyet sayısı içinde % 56.93'lük bir bölümü yani yarıdan fazlayı teşkil etmektedir.

Rivâyet zincirlerinde Nâfi'î ifâde eden ismin ekseriyetle sadece “نَافِعَ”, bazen “نَافِعَ مَوْلَى ابْنِ عُمَرَ”,⁹⁶ nadiren de “نَافِعَ الْعُمَرِيِّ” şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Rivâyet senetlerinde Nâfi' Mevlâ İbn Ömer'in çocuklarının net olarak ifâde edilebilmesi ve diğer Nâfi'îlerle karıştırılmaması için bu şekilde bir kullanıma gidildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Nâfi'î'nin oğlu Ebû Bekir, “أَبُو بَكْرٍ بْنُ نَافِعِ الْعُمَرِيِّ” *Ömer âilesine mensup Nâfi'î'nin oğlu Ebû Bekir* şeklinde ifade edilmiştir.⁹⁷ Zehebi'nin de bazı yerlerde Nâfi'î'den “نَافِعَ الْعُمَرِيِّ” diyerek; Nâfi'î'nin oğlu Abdullah'tan ise aynı şekilde “عَبْدُ اللَّهِ بْنُ نَافِعِ الْعُمَرِيِّ” diye bahsettiği görülmektedir.⁹⁸

Hadîs kaynaklarında Nâfi'î vasıtasıyla nakledilen binlerce rivâyet bulunmaktadır. Abdullah İbn Ömer'in müksirûndan olduğu ve onun hadîslerini ekseriyetle yanından âdeta bir gölge gibi ayrılmayan Nâfi'î'nin aktardığı düşünülürse bu rakamın nasıl bir yekûn tuttuğu tahmin edilebilecektir. İlk dönemden beri gerek *alâ'r-ricâl* gerekse *alâ'l-ebvâb* tasnif edilmiş hadîs kaynaklarında Nâfi'î'den, doğrudan Kur'ân tefsîrine temas eden çok fazla hadîsin aktarılmadığı görülmektedir. İlgili rivâyetlerin kâhîr ekseriyetini fikhî konulara ilişkin gözlemlerin oluşturduğu; özellikle *hac* konusunda yoğunlaştığı; bunun yanında *abdest*, *teyemmüm*, *namaz*, *oruç*, *zekât*, *evlenme-boşanma*, *alışveriş* gibi daha çok ibâdet bilgileri/ilmihal ağırlıklı hayatla direkt münâsebeti olan meselelerin Nâfi'î'nin hadîslerinde öne çıktığı söylenebilir.

⁹⁶ Bkz. el-Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 535 (hadîs no: 8503).

⁹⁷ Bkz. İbn Hibban, *Sabîhu İbn Hibban*, thk.: Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1988, I, 296 (hadîs no: 94); el-Heysemî, Ebu'l-Hasan Nûrûddîn Ali b. Ebû Bekir b. Süleyman (v. 807/1404), *Mevâridü'z-Zamân ilâ Zevâid-i İbn Hibbân*, thk.: Muhammed Abdürrezzak Hamza, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz., s. 365.

⁹⁸ Bkz. ez-Zehebi, *Siyeru A'lâm*, VII, 318, 340; X, 372.

Örneğin Mâlik b. Enes'in (v. 179/795) *el-Muvattâ'*nda elli kûsûr kitab başlığı ve Nâfi' kanalıyla gelen yaklaşık dört yüz rivâyet mevcuttur. Ortalama bir hesapla her kitaba sekiz rivâyet düşmesi gerekirken; söz konusu rivâyetlerin yaklaşık yetmiş kadarı *Hac Kitabı'*nda geçmektedir ve hemen hepsi İbn Ömer'den rivâyettedir. Kaynaklarda Abdullah İbn Ömer'in, özellikle hac menâsiki ile ilgili en bilgin sahâbî olduğu belirtilmektedir.⁹⁹ Kezâ Buhârî'nin *Sahîb'*inde "Nâfi'→İbn Ömer" kanalıyla aktarılan (mükerrerleri ile beraber) 275 hadîs bulunmaktadır. "Hacc" ve "Ebvâbu'l-Umre" kitaplarındaki yaklaşık üç yüz hadîsin yetmişe yakını İbn Ömer'den mervîdir. Söz konusu rivâyetlerin de yarısı Nâfi' kanalıyla aktarılmıştır. Bu durum aynı zamanda, Nâfi'in şahsında tâbiûn kuşağı bilginlerinin, sahâbeden görüp öğrendiklerini harfiyyen sonraki nesillere aktarmaya çalıştığının küçük bir göstergesidir.¹⁰⁰

*Muvattâ'*da İmam Mâlik b. Enes'in (v. 179/795) Nâfi' kanalıyla naklettiği hiçbir rivâyetin Kur'ân tefsîriyle doğrudan ilgili olmadığı görülmektedir.¹⁰¹ İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden fakîh ve muhaddis İbn Vehb'in (v. 197/813)¹⁰² hadîs kitabı *el-Câmi'*de Nâfi' kanalıyla gelen elliye yakın rivâyet vardır. Eşribe, hacc, zekât, salât, nikâh, savm gibi konuları içeren ve neredeyse tamamı İbn Ömer'den yapılan bu rivâyetlerin de hiçbiri Kur'ân veya tefsîre dâir değildir.¹⁰³ Yine aynı müellifin tefsîrinde ise, Kur'ân'la ilgili olan ve tefsîre doğrudan temas eden bazı rivâyetlerin olduğu görülmektedir.¹⁰⁴

⁹⁹ Bkz. İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1992, III, 951; İbn Hallikân, *Vefeyâtul-A'yan*, III, 29; es-Sâfedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. Aybek (v. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefâyat*, thk.: Ahmed el-Arnaût/Türkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 2000, XVII, 198.

¹⁰⁰ Buhârî'de geçen müsned hadîslerin rivâyet senetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 213-313.

¹⁰¹ Bkz. Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, ss. II, 13 - V, 1461.

¹⁰² Geniş bilgi için bkz. Köse, Saffet, "İbn Vehb", *DİA*, Ankara 1999, XX, 441-442.

¹⁰³ Bkz. İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah el-Mısırî el-Kureşî (v. 197/813), *el-Câmi'*, thk.: Rif'at Fevzî Abdülmuttalib-Ali Abdülbâsî Mezîd, Dâru'l-Vefâ, Mısır 2005.

¹⁰⁴ Bkz. İbn Vehb, *Tefsîru'l-Kur'ân Mine'l-Câmi'*, thk.: Miklûş Mûrânî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003, III, 19, 40, 47.

Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin (v. 202/817) *Müsned*'inin farklı yerlerinde bir kaç geçmemek üzere Nâfi' kanalıyla gelen hadîslere yer verilmiş; Nâfi''in İbn Ömer kanalıyla yaptığı rivâyetler ise ayrı bir başlık altında toplanmıştır.¹⁰⁵ İmam eş-Şâfiî'ye (v. 204/820) ait eserlerde Nâfi' rivâyetleri ekseriyetle "Mâlik→Nâfi'→İbn Ömer" kanalıyla yani *silsiletü'z-zeheb* ile gelen hadîslerdir. Nadiren İbn Cüreyc, Eyyûb, İbn 'Aclân gibi isimler kanalıyla gelen haberler de bulunmaktadır.¹⁰⁶ Çalışmada istifade edilen "*Tefsîru'l-İmami's-Şâfiî*" adlı eser ise eş-Şâfiî'nin *el-Ümm*, *er-Risâle*, *el-Müsned*, *Abkâmu'l-Kur'ân* gibi eserlerinde bulunan tefsirle ilgili açıklamalarının bir araya getirilerek tahkik edilmesinden oluşan bir doktora tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁰⁷

Humeydî'nin (v. 219/834-5?) *Müsned*'inde Nâfi' kanalıyla İbn Ömer'den gelen otuz civarında rivâyet bulunmaktadır.¹⁰⁸ Kâsım b. Sellâm'ın (v. 224/838) *Kitâbu'l-İman*'ında¹⁰⁹ Nâfi''den aktarılan birkaç rivâyet; *Kitâbu't-Tuhûr*'unda¹¹⁰ ise yine on kadar rivâyet bulunmaktadır. Kezâ ona ait *Fedâilu'l-Kur'ân*'dada yine on civârında rivâyet mevcuttur.¹¹¹ Sa'id b. Mansûr'un (v. 227/842) "*Sünen*"inde¹¹² Nâfi' kanalıyla İbn Ömer'den gelen yaklaşık elli rivâyet bulunmak-

¹⁰⁵ Bkz. Ebû Dâvud et-Tayâlisî, Süleyman b. Davud b. Cârud el-Basrî (v. 202/817), *Müsned*, thk.: Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Mısır 1999, III, 365-387 (hadîs no: 1934-1971).

¹⁰⁶ Bkz. eş-Şâfiî, el-İmam Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, *el-Müsned*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1400/1979-80, s. 76, 129, 222, 359, 360; a. mlf., *el-Ümm*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut 1990, II, 67, 74, 192; VII, 218.

¹⁰⁷ Bkz. Şâfiî, *Tefsîru'l-İmami's-Şâfiî*, thk.: Ahmed b. Mustafa el-Ferrân, Dâru't-Tedmüriyye, Suûdi Arabistan 2006.

¹⁰⁸ Bkz. el-Humeydî el-Mekkî, Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsa b. Abdullah el-Kureşî (v. 219/834), *Müsnedü'l-Humeydî*, thk.: Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dâru's-Sekâ, Dimaşk 1996.

¹⁰⁹ Bkz. Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd el-Herevî el-Bağdâdî (v. 224/838), *Kitâbu'l-İman*, thk.: Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1983.

¹¹⁰ Bkz. Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu't-Tuhûr*, thk.: Hasan Mahmud Selman, Mektebetü's-Sahâbe, Cidde 1994.

¹¹¹ Bkz. Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, thk.: Mervân 'Atıyye/Muhsin Harrâbe/Vefâ Takıyyüddîn, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1995.

¹¹² Bkz. Sa'id b. Mansûr, Ebû Osman el-Horasânî el-Cüzcânî (v. 227/842), *Sünen*, thk.: Habiburrahman el-A'zâmî, Dâru's-Selefiyye, Hind, 1982.

tadır. Bunlar da daha çok fikhî konularla ilgilidir. Nu'aym b. Hammâd'ın (v. 228/843) *Kitabü'l-Fiten*'inde Nâfi' vasıtasıyla gelen ve çoğu İbn Ömer'e istinâd eden on rivâyet vardır.¹¹³ İbnü'l-Ca'd'ın (v. 230/845) *Müsned*'inde Nâfi' kanalıyla gelen elli kadar rivâyet yer almaktadır.¹¹⁴ İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235/849) *el-Edeb*¹¹⁵ ve *Müsned*¹¹⁶ adlı eserlerinde Nâfi' e dayanan sadece birkaç rivâyet bulunmaktadır. Fakîh, muhaddis ve müfessir bilginlerden olan İbn Râhûye'nin (v. 238/853) *Müsned*'inde ise Nâfi'den aktarılan yirmi civarında rivâyetin olduğu tespit edilmiştir. Bunlar da genel anlamda fikhî konularla ilgilidir.¹¹⁷

Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Müsned*'inde Nâfi'in İbn Ömer'den naklettiği yaklaşık altı yüz hadîsin yer aldığı görülmektedir. Bunların çok azı tefsîrle ilgilidir.¹¹⁸ Dârimî'nin (v. 255/869) *Sünen*'inde Nâfi' kanalıyla gelen ve Kur'ân tefsîrine dair olan herhangi bir rivâyet bulunmamaktadır.¹¹⁹ Buhârî'nin (v. 256/870) *Sahîh*'inde yer alan ve üç yüz elliden fazla bâb içeren "Tefsîru'l-Kur'ân" kitabında Nâfi'den on beş rivâyet yer almaktadır.¹²⁰ Müslim'in (v. 261/875) *Sahîh*'inde de Buhârî'nin naklettiği on beş hadîsin bazıları yer almaktadır;¹²¹ ancak onun eserinin "Kitâbu't-Tefsîr" kısmında Nâfi'den gelen herhangi bir hadîs zikretmemiş olduğu görülmektedir.

¹¹³ Bkz. Nu'aym b. Hammâd, Ebû Abdillâh el-Huzâi el-Mervezî (v. 228/843), *Kitâbu'l-Fiten*, thk.: Semîr Emin ez-Züheyri, Mektebetü't-Tevhîd, Kâhire 1991-92.

¹¹⁴ İbnü'l-Ca'd, Ali İbn Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî (v. 230/845), *Müsnedu İbni'l-Ca'd*, thk.: Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü Nâdir, Beyrut 1990.

¹¹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Edeb*, thk.: Muhammed Rıza el-Kahvecî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Lübnan 1999.

¹¹⁶ İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, thk.: Abdullah b. Yûsuf el-Azâzî / Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî, Dârü'l-Vatan, Riyad 1997.

¹¹⁷ Bkz. İbn Râhûye, Ebû Yakub İshak b. İbrahim b. Mahled b. İbrahim el-Hanzalî (v. 238/853), *Müsnedu İshak b. Râhûye*, thk.: Abdülgafur b. Abdülhak el-Belûşî, Mektebetü'l-İman, Medine, 1991.

¹¹⁸ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, IX ve X. ciltler.

¹¹⁹ Bkz. ed-Dârimî, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Abdîrrahman b. Fadl b. Behrâm b. Abdüssamed (v. 255/869), *Sünenü Dârimî*, thk.: Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dârü'l-Muğni, Suûdi Arabistan 2000.

¹²⁰ Bkz. Buhârî, *Sahîb*, "Tefsîrü'l-Kur'ân".

¹²¹ Bkz. Müslim, "Fedâilu's-Sahâbe", 25; "Sıfatu'l-Münafikin", 3.

İbn Mâce'nin (v. 273/887) *Sünen*'in detefsire ayrılmış bir bölüm bulunmamaktadır. Bununla birlikte Nâfi' kanalıyla gelen ve Kur'ân tefsirine temas eden bir kaç hadis, Sünen'in farklı yerlerinde zikredilmiştir.¹²² Ebû Dâvud'un (v. 275/889) *Sünen*'inde, Nâfi' kanalıyla gelen birçok rivâyet olmasına rağmen diğer hadis kaynaklarının çoğunda olduğu gibi hiçbiri Kur'ân tefsiriyle doğrudan ilişkili değildir.¹²³ Tirmizî'nin (v. 279/892) nüzül sebepleriyle ilgili bazı Nâfi' rivâyetlerini kaydettiği görülmektedir.¹²⁴ Nesâî'nin (v. 303/915) *Sünenü'l-Kübrâ*¹²⁵ adlı eserinde ise Nâfi'den tefsire dâir nakledilen beş rivâyet vardır ve bunlardan sadece ikisi meşhur *Sünen*'e alınmıştır.¹²⁶

Bunlara ek olarak hadis kaynaklarından İbn Hibbân'ın (v. 354/965) *Sahîh*'inde,¹²⁷ Taberânî'nin (v. 360/971) *Mu'cem*'lerinde,¹²⁸ el-Hâkim'in *el-Müstedrek* (v. 405/1014) 'inde,¹²⁹ el-Beyhakî'nin (v. 458/1066) *Şu'abu'l-İman*'ında,¹³⁰ Müttakî

¹²² Bkz. İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî (v. 273/887), *Sünenü İbn Mâce*, thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut trz., "Cenâiz", 31; "Zühd", 33.

¹²³ Bkz. Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdi (v. 275/889), *Sünen*, nşr.: Mahmûd Avvâme, Dâru'l-Kible/Cidde - Müessesetü'r-Reyyân/Beyrut 1998.

¹²⁴ Bkz. Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 4, 10, 59, 74.

¹²⁵ Nesâî önce *Sünenü'l-Kübrâ*'yı telif etmiş, daha sonra bu eserinden en sıhhatlileri seçerek ayırmış ve bugün "Nesâî'nin Sünen'i" denirken akla gelen; sıhbat açısından kimilerine göre Buhârî ve Müslim'den sonra üçüncü sırada geldiği belirtilen eser ortaya çıkmıştır. Bkz. Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İFAV Yay., İstanbul 2011, s. 118-119.

¹²⁶ Bkz. Örn.: Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk.: Hasan Abdülmün'im eş-Şiblî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2001, "Tefsîr", Sûretü't-Tevbe, 9; *Sünen*, thk.: Abdülfettah Ebû Ğudde, Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, Halep, 1986, "Cenâiz", 40.

¹²⁷ Bkz. İbn Hibban, *Sahîh*, II, 470-471; IV, 477-478, V, 143.

¹²⁸ Bkz. et-Taberânî, er-Ravdu'd-Dâni (el-Mu'cemi's-Sağîr), thk.: Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hac Emrîr, el-Mektebetü'l-İslâmî/Beyrut; Dâru'l-'Ammâr/Amman 1985; *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk.: Tânk b. Avdillah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Dâru'l-Haremeyn, Kâhire trz.; a. mlf., *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk.: Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire, trz.

¹²⁹ Bkz. el-Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 755; II, 261; III, 268.

¹³⁰ Bkz. el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İman*, I-XIV, thk.: Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2003.

el-Hindî'nin (v. 975/1567) *Kenzu'l-Ummâl*'inde¹³¹ ve bunlara benzer eserlerde Nâfi'den rivâyet edilen ve tefsîrle ilişkili olan bazı rivâyetlere rastlanmaktadır.

Tefsirler açısından yapmış olduğumuz kronolojik taramada Mukâtil b. Süleyman'ın (v. 150/767)¹³² ve Süfyân es-Sevrî'nin (v. 161/777)¹³³ tefsirlerinde Nâfi'den gelen herhangi bir rivâyetin bulunmadığı görülmüştür. Taberî (v. 310/992) rivâyet tefsirlerinin en kapsamlısı olan *Câmi'u'l-Beyân*'da altmıştan fazla âyetin tefsirinde Nâfi'den gelen rivâyetlere yer vermiştir.¹³⁴ İbn Ebî Hâtim (v. 327/939) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'de otuza yakın¹³⁵; Sa'lebî (v. 427/1036) *el-Keşf ve'l-Beyân*'da elliden fazla¹³⁶; el-Vâhidî (v. 468/1076) *el-Vasîte* yirmi küsûr¹³⁷; Beğavî (v. 516/1122) *Me'âlimu't-Tenzîl*'de kırkı aşkın¹³⁸; İbn Kesîr (v. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'de seksene yakın¹³⁹ ve Suyûtî (v. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr*'daelli civârında âyetle ilgili izahlarında Nâfi'den gelen rivâyetleri nakletmiştir.¹⁴⁰

¹³¹ Bkz. Müttakî el-Hindî, Alâüddin Ali b. Müttakî b. Hüsamüddîn el-Bürhanfûrî (v. 975/1567), *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvali ve'l-Ef'âl*, thk.: Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sekâ, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1981.

¹³² Bkz. Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan İbn Beşîr el-Ezdî el-Belhî (v. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk.: Abdullah Mahmud Şehâte, Dâru İhyai't-Türâs, Beyrut 2001.

¹³³ Bkz. Süfyân es-Sevrî, İmam Ebû Abdillâh b. Saîd b. Mesrûk (v. 161/777), *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

¹³⁴ Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*.

¹³⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk.: Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan 1998.

¹³⁶ Bkz. es-Salebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (v. 427/1036), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk.: Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.

¹³⁷ Bkz. el-Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Neysâbü'rî eş-Şâfî (v. 468/1076), *el-Vasîte fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk.: Heyet, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1994.

¹³⁸ Bkz. el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (v. 516/1122), *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk.: Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998.

¹³⁹ Bkz. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dimaşkî (v. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk.: Sami b. Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, 1999.

¹⁴⁰ Bkz. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut trz.

Bunların dışında birçok tefsîrde de Nâfi' rivâyetleri bulunmakta, ancak sayısal olarak önemli bir yekûn tutmamaktadır. Örneğin Semerkandî'nin (v. 373/973) *Babru'l-Ulûm*'unda beş,¹⁴¹ İbn Ebî Zemenîn'in (v. 399/1008) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*'inde sadece iki rivâyet nakledilmektedir.¹⁴² Görebildiğimiz kadarıyla İbn Fûrek'in (v. 406/1015) tefsîrinde Nâfi' den herhangi bir rivâyet bulunmamaktadır.¹⁴³ İbn 'Atıyye'nin (v. 542/1147) *el-Muharrer*'inde ise rivâyet sayısı sadece üçtür.¹⁴⁴

Bu tespitler, Nâfi' den aktarıldığı açık ifâdeyle belli olan rivâyetler açısından dır. Son dönemde telif edilen tefsirler de dâhil olmak üzere, neredeyse bütün tefsirlerde kimi zaman Nâfi' in ismi tasrih edilerek, ekseriyetle de isim ve senet zikredilmeksizin doğrudan İbn Ömer'den veya Hz. Peygamber (sas)'den nakledilen birçok rivâyet yer almıştır.

Sonuç

Eldeki kaynaklar ve bilgiler ışığında biyografisini ortaya koymaya çalıştığımız Ebû Abdillâh Nâfi' Mevlâ İbn Ömer, tâbi'ün kuşağının en parlak simalarından biridir. Onun şahsında bizler, hem sahâbenin öğrenci yetiştirme vasfını görmekteyiz hem de bir fakih-müfessir bilginin uzun yıllar boyu her türlü bilgiyi sahâbeden damla damla tevarüs ederek nasıl yetiştigiğine on üçküsür yüzyıl sonra şahitlik yapmaktayız. Bu çerçevede tâbi'ün bilginler fıkıh ve tefsir sahasında gerek sahâbilerden görüp duyduklarını gerekse özgün yorumlarını sonraki nesillere miras bırakmışlardır.

¹⁴¹ Bkz. es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (v. 373/973), *Babru'l-Ulûm*, y.y., trz., I, 390; II, 55, 457, 508, 556. (Semerkandî söz konusu rivâyetleri senet zikretmeyerek "Nâfi' den rivâyet edilmektedir ki" şeklinde aktarmaktadır.)

¹⁴² Bkz. İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa b. Muhammed el-Bîrî (v. 399/1008), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, thk.: Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe/Muhammed b. Mustafa el-Kenz, Kahire, 2002, IV, 119.

¹⁴³ Bkz. İbn Fûrek, *Tefsîru İbn Fûrek*, thk.: Allâl Abdülkâdir Bendevis, Nşr.: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke 2009.

¹⁴⁴ Bkz. İbn 'Atıyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahman b. Temâm (v. 542/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk.: Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, I, 323, 411; II, 241.

Nâfi''in en önemli ve en çok istifade ettiği hocası şüphesiz ki İbn Ömer'dir. Kendisinden de birçok tâbiû âlim ve fakihleri istifâde etmiştir. En meşhur dört fikhî mezhepten birinin kurucusu olan İmam Mâlik b. Enes'in Nâfi''in öğrencileri arasında olması ve *el-Muvattâ'*da ondan yüzlerce nakil yapması Nâfi''in ehemmiyetini, tâbiûn dönemi ve sonrasına yaptığı etkiyi ortaya koyar niteliktedir. "Mâlik→Nâfi'→İbn Ömer" kanalının en sahih tarîklerden biri sayılması da bunu teyit etmektedir.

İbn Ömer daha ziyâde fikhî konularda derinleştiği için Nâfi''in rivâyetlerinin temerküz ettiği alan da fıkıh olmuştur. Ancak bu açıklamalar kimi zaman doğrudan Kur'ân tefsiri olarak yapılmamışsa bile, fikhî meselelerin ana kaynağı olan Kur'ân âyetlerinin dolaylı birer tefsiri görevini icrâ etmişlerdir. Bu önemli açıklamaların müfessirler tarafından tefsirlere taşındığı görülmektedir. Bu çerçevede Nâfi' kanalıyla aktarılıp tefsîr literatürüne yansıyan rivâyetlerin yoğunlaştığı alanın fikhî konular olduğu görülmektedir. Bunun yanında Kıraat farkları, nüzûl sebepleri, nâsih-mensûh, genel anlamda kelime ve cümle açıklamaları, sûre ve âyetlerle ilgili bazı bilgiler, sahabe uygulamaları ve daha farklı birçok konuda Nâfi''den gelen rivâyetler aktarılmıştır. Bunların ötesinde Nâfi''den gelen ve doğrudan fikhî bilgi veya tefsîrî izâhlar içermeyen nakillerinin, müfessirler tarafından tefsirin yardımcı bir unsuru olarak kullanıldığı da görülmektedir.

Netice itibariyle, Nâfi' kanalıyla günümüze ulaşan pekçok rivâyetin ilk dönemden beri başta Taberî'nin *Câmi'u'l-Beyân*'ı olmak üzere belli başlı tefsirlerin neredeyse tamamında yer almıştır. Nâfi''in adı zikredilerek yapılan nakillerden çok daha fazlasının; isim zikreden müfessirlere istinâden isim zikredilmeden veya hut anonim birer tefsir bilgisi addedilerek sunulduğu görülmektedir. Bu bakımdan Nâfi', tâbiûn döneminin en önemli fakihlerinden olduğu gibi aynı zaman da müfessirdir de. Gerçek şu ki onun gerek fıkıh ve gerekse tefsir ilmine katkıları, tâbiilerden olan ulemânın sonraki kuşaklar için ne denli önem arz ettiğini göstermektedir. Zira mânevî semâmızda her biri birer yıldız olan ashâb-ı kirâmla sonraki kuşaklar arasında köprü görevini bu zevât-ı kirâm deruhte etmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I-III, thk.: Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, Dârü'l-Hânî, Riyad 2001.
- Ağırman, Cemal, "Müksirûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2006, XXXI, 534.
- Aydemir, Halis, *Rivâyetlerin Olasılığı Teorisi Işığında Nâfi' Mevlâ İbn Ömer*, Emin Yayınları, Bursa 2008.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (v. 516/1122), *Me'âlimü't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, thk.: Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998.
- el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İman*, I-XIV, thk.: Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2003.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (v. 256/870), *Sahihü'l-Buhârî*, I-IX, thk.: Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrut 2002.
- , *et-Târîhu'l-Kebîr*, I-VIII, thk.: Muhammed Abdülmuîd Hân, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmanîyye, Haydarâbad trz.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Abdirrahman b. Fadl b. Behrâm b. Abdüssamed (v. 255/869), *Sünenü Dârimî*, I-IV, thk.: Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dâru'l-Muğnî, Suûdî Arabistan 2000.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (v. 275/889), *Sünen*, I-V, nşr.: Mahmûd Avvâme, Dâru'l-Kible/Cidde - Müessesetü'r-Reyyân/Beyrut 1998.
- Ebû Dâvud et-Tayâlisî, Süleyman b. Davud b. Cârud el-Basrî (v. 202/817), *Müsned*, I-IV, thk.: Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Mısır 1999.
- Ebu'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed (v. 732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, Matbaatu'l-Hüseyniyye, Mısır trz.
- Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Şeyhü's-Şebâb Abdurrahman b. 'Amr b. Abdullah (v. 281/894), *Târîhu Ebî'z-Zür'a* (Ebu'l-Meymûn b. Râşid rivâyeti), thk.: Şük-rullah Nî'metullah el-Kûcânî, Mecma'u'l-Lügati'l-Arabiyye, Dımaşk trz.
- Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmail b. Salâh (v. 1182/1768), *Sübülü's-Selâm*, I-II, y.y., trz.

- el-Fâlıcî el-Eserî, Ekrem b. Muhammed Ziyâde, *el-Mu'cemu's-Sağır li-Rüvâti İmam İbn Cerîr et-Taberî*, I-II, thk.: Ali Hasan Abdülhamid el-Eserî, ed-Dâru'l-Eseriyye/Ürdün-Dâru İbn Affân/Kâhire trz.
- el-Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân b Civân el-Farisî, (277/890), *el-Ma'rifetu ve't-Tarih*, I-III, thk.: Ekrem Dıyâ el-Ömerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981.
- Gördük, Yunus Emre, *Tâbiîn Döneminde Kur'ân Tefsiri*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017.
- Hatipoğlu, İbrahim, "Nâfi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2006, XXXII, 286-287.
- el-Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdüye (v. 405/1014), *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*, I-IV, thk.: Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- el-Heysemî, Ebu'l-Hasan Nûrüddîn Ali b. Ebû Bekir b. Süleyman (v. 807/1404), *Mevâridü'z-Zamân ilâ Zevâid-i İbn Hibbân*, thk.: Muhammed Abdürrezzak Hamza, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut trz.
- el-Humeydî el-Mekkî, Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsa b. Abdullah el-Kureşî (v. 219/834), *Müsnedu'l-Humeydî*, thk.: Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dâru's-Sekâ, Dımaşk 1996.
- İbn Abdilberr b. Âsım el-Kurtubî, Ebû 'Amr Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed (v. 463/1071), *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1412/1992.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan (v. 571/1175), *Tarihü Dımaşk* I-LXXX, thk.: 'Amr b. Ğarâme el-Umrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- İbn 'Atıyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahman b. Temâm (v. 542/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, thk.: Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- İbnü'l-Ca'd, Ali İbn 'Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî (v. 230/845), *Müsnedu İbni'l-Ca'd*, thk.: Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü Nâdir, Beyrut 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v. 597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümemi ve'l-Mülûk*, I-XIX, thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ - Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî (v. 327/939), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1952.

-----, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-X, thk.: Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan 1998.

İbn Ebî Hayseme, Ebûbekir Ahmed Züheyr b. Harb (v. 279/892), *Târîhu'l-Kebîr*, (*Târîhu İbn Ebî Hayseme*), I-IV, thk.: Salâh b. Fethî Hilâl, el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, Kâhire 2006.

İbn Ebî Şeybe, Ebû bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman (v. 235/849), *el-Edeb*, thk.: Muhammed Rıza el-Kahvecî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Lübnan 1999.

-----, *Müsned*, I-II, thk.: Abdullah b. Yûsuf el-Azâzi/Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Vatan, Riyad 1997.

İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa b. Muhammed el-Bîrî (v. 399/1008), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I-V, thk.: Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe/Muhammed b. Mustafa el-Kenz, Kâhire 2002.

İbn Fûrek, Muhammed b. el-Hasan el-Ensârî el-İsbahânî (v. 406/1015), *Tefsîru İbn Fûrek*, thk.: Allâl Abdülkâdir Bendevîş (Master Tezi), nşr.: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1430/2009.

İbn Hacer el-Askalânî, el-Hâfız Ebu'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali (v. 852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Matbaatu Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, Haydarâbad 1326/1909.

-----, *Silsiletü'z-Zehab fîma Revâhu'l-İmam eş-Şâfiî*, thk.: Abdülmü'tî Emin Kal'acî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1986.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebû Bekir el-Bermekî el-Erbilî (v. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, I-VII, thk.: İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut trz.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (v. 354/965), *Sahîhu İbn Hibbân*, I-XVIII, thk.: Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1988.

-----, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmu Fukahâi Aktâr*, thk.: Merzuk Ali İbrahim, Dâru'l-Vefâ, el-Mansûra 1991.

-----, *es-Sikât*, I-IX, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd 1973.

İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed (v. 395/1004), *Fethu'l-Bâb fî'l-Künâ ve'l-Elkâb*, thk.: Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, Mektebetü'l-Kevser, Riyad 1996.

- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî (v. 273/887), *Sünenu İbn Mâce*, I-II, thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İh-yai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut trz.
- İbn Mencûye, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Muhammed (v. 428/1036), *Ricâ-lu Sahîh-i Müslim*, I-II, thk.: Abdullah el-Leysî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1407/1985.
- İbn Râhûye, Ebû Yakub İshâk b. İbrahim b. Mahled b. İbrahim el-Hanzalî (v. 238/853), *Müsnedu İshâk b. Râhûye*, I-V, thk.: Abdülgafur b. Abdülhak el-Belûşî, Mektebetü'l-İman, Medine 1991.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkı (v. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, thk.: Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, 1999.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâşimî el-Bağdâdî (v. 230/845), *et-Ta-bakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bğdâdî, *Târîhu Esmâi's-Sikât*, thk.: Subhî es-Sâm râî, Dâru's-Selefiyye, Kuveyt 1984.
- İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsîn Cemâlüddin Yûsuf (v. 874/1469), *en-Nücû-mu'z-Zâhire fî Melûki Mısır ve'l-Kâhire* I-XVI, Vizâretü's-Sekâfeti ve'l-İr-şâdi'l-Kavmî, Dâru'l-Kütüb, Kâhire trz.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer (v. 749/1349), *Târîhu İbni'l-Verdî*, I-II, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah el-Mısırî el-Kureşî (v. 197/813), *el-Câ-mi'*, thk.: Rif'at Fevzî Abdülmuttalib-Ali Abdülbâsıt Mezîd, Dâru'l-Vefâ, Mısır 2005.
- , *Tefsîru'l-Kur'ân Mine'l-Câmi'*, I-III, thk.: Miklûş Mûrânî, Dâ-ru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû 'Ubeyd el-Herevî el-Bağdâdî (v. 224/838), *Kitâbu'l-Î-man*, thk.: Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, el-Mektebu'l-İslâmî, Bey-rut 1983.
- , *Fedâilu'l-Kur'ân*, thk.: Mervân 'Atıyye/Muhsin Harrâbe/Vefâ Takıy-yüddîn, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1995.
- el-Kastalânî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilmelik el-Kuteybî el-Mısırî (v. 923/1517) *İrşâdu's-Sarî li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, Matbaatu'l-Kübra el-Emîriyye, Mısır 1906.

- el-Keşmîrî, Muhammed Enver Şah el-Hindî (v. 1934), *Feydu'l-Bârîalâ Sahîhi'l-Buhârî*, I-VI, thk.: Muhammed Bedru Âlem el-Mîrtehî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005.
- Köse, Saffet, "İbn Vehb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 1999, XX, 441-442.
- Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Medenî (v. 179/795), *el-Muvattâ*, I-VIII, thk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî, Müessesetü Zâyid b. Sultan Âli Nehyân li'l-A'mâlî'l-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, Abu Dabi 2004.
- el-Mizzî, Cemalüddin Ebu'l-Haccac Yusuf b. Abdurrahman b. Yûsuf (v. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemal fî Esmâi'r-Rical*, I-XXXV, thk.: Beşşar 'Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1980.
- Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1378/1957.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan İbn Beşîr el-Ezdî el-Belhî (v. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, I-V., thk.: Abdullah Mahmud Şehâte, Dâru İhyai't-Türâs, Beyrut 2001.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (v. 261/875), *Sahih*, I-V, thk.: Muhammed Fuâd Abdülbakî, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut trz.
- , *el-Künâ ve'l-Esmâ*, I-II, thk.: Abdürrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, Medîne 1404/1984.
- Müttakî el-Hindî, Alâüddin Ali b. Müttakî b. Hüsamüddîn el-Bürhanfûrî (v. 975/1567), *Kenzül-Ummâl fî Süneni'l-Akvâli ve'l-Ef'âl*, I-XVI, thk.: Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sekâ, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1981.
- en-Nesâî, el-İmam Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *Tabakât*, thk.: Meşhûr Hasan/Abdülkerim el-Verikât, Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ/Ürdün 1987.
- , *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, thk.: Hasan Abdülmün'im eş-Şibli, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2001.
- , *Sünen*, I-IX, thk.: Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Halep 1986.
- en-Nevevî, Ebû Zekerriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref (v. 676/1277), *Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât*, I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut trz.

- Nu'aym b. Hammâd, Ebû Abdillâh el-Huzâî el-Mervezî (v. 228/843), *Kitâbu'l-Fiten*, I-II, thk.: Semîr Emin ez-Züheyrî, Mektebetü't-Tevhîd, Kâhire 1412/1991-92.
- Öztürk, Mustafa, *Mevâlinin Hadîs Rivâyetindeki Yeri*, Yedirenk, İstanbul 2012.
- es-Sâfedî, Ebû's-Safâ Salâhuddin Halil b. Aybek (v. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefâ-yat*, I-XXIX, thk.: Ahmed el-Arnaût/Türkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 1420/2000.
- Sa'îd b. Mansûr, Ebû Osman el-Horasânî el-Cüzcânî (v. 227/842), *Sünen*, I-II, thk.: Habîburrahman el-A'zâmî, Dâru's-Selefiyye, Hind, 1982.
- es-Seâlebî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf, (1997). *el-Cevâ-hiru'l-Hisân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, (Cilt I-V). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâ-si'l-Arabî.
- es-Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (v. 373/973), *Bahru'l-Ulûm*, I-III, y.y., trz.
- Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto, Ankara 2012.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *İs'âfu'l-Mubatta' bi-Ricâli'l-Muvattâ*, el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır trz.
- , *ed-Dürri'l-Mensûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut trz.
- Süfyan es-Sevrî, İmam Ebû Abdillâh b. Saîd b. Mesrûk (v. 161/777), *Tefsîru Süfyan es-Sevrî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- eş-Şâfiî, el-İmam Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbas b. Osman b. Şâfi' b. Abdilmuttalib b. Abdi Menaf el-Muttalibî el-Kureşî el-Mekkî (v. 204/820), *el-Müsned*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1400/1979-80.
- , *Tefsîru'l-İmami's-Şâfiî*, I-III, thk.: Ahmed b. Mustafa el-Ferrân, Dâ-ru't-Tedmüriyye, Suûdi Arabistan, 2006.
- , *el-Ümm*, I-VIII, Dâru'l-Mârifet, Beyrut 1410/1990.
- et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Ebu'l-Kâsım (v. 360/971), *Müs-nedü's-Şâmiyyîn*, I-IV, thk.: Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984.
- , *er-Ravdu'd-Dânî (el-Mu'cemi's-Sağîr)*, I-II, thk.: Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hac Emrîr, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut; Dâru'l-'Ammâr, Amman 1405/1985.

- , *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-X, thk.: Târık b. Avdillah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Dâru'l-Haremeyn, Kâhire trz.
- , *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, thk.: Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiye, Kâhire trz.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr (v. 310/922), *Câmi'ü'l-Beyân fi Têvîli Âyi'l-Kur'an*, I-XXIV, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000.
- Takiyyüddin el-Fâsî, Muhammed b. Ahmed b. Ali Ebû Tayyib el-Mekkî el-Hasanî (v. 832/1429), *Şifâu'l-Ğarâmi bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Haram*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sevre (v. 209/825), *el-Câmiu's-Sahîh (Sünenü Tirmizî)*, I-V, Şirketü'l Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, Mısır 1975.
- el-Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Neysâbüri eş-Şâfiî (v. 468/1076), *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, I-IV, thk.: Heyet, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- el-Yâfiî, Ebû Muhammed Afıfuddîn Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman (v. 768/1367), *Mir'âtu'l-Cinân ve İbretü'l-Yakzân*, I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Yahyâ b. Ma'in b. 'Avn b. Ziyâd, Ebû Zekeriyâ el-Bağdâdî (v. 233/848), *Tarîhu İbn Ma'in*, (Dârimî rivâyeti), thk.: Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dımaşk trz.
- , *Tarîhu İbn Ma'in*, (Dûrî rivâyeti), I-IV, thk.: Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, Mekke 1979.
- ez-Zehabî, Şemsüddîn Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1347), *el-İberu fi Haberî Men Ğaber*, I-IV, thk.: Ebû Hacer Muhammed Sa'id b. Besyûnî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut trz.
- , *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, thk.: Heyet/Şuayb el-Arnaût başkanlığında, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- , *Tezkiretü'l Huffâz*, I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- , *el-Kâşifu Fi Ma'rifeti Men Lehû Rivâyetün Fi'l-Kütübî's-Sitte*, I-II, thk.: Muhammed Avvâme Ahmed Muhammed Nemru'l-Hatîb, Dâru'l-Kible, Cidde 1992.
- , *Tarîhu'l-İslam ve Vefâyâtu'l-Meşâhîr ve'l-Alam*, I-XV, thk.: Beşşâr Avv'd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.